

FÓTI MIKLÓS – SZ. SIMON ÉVA¹

Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: vlahok a szegedi és a koppányi szandzsákban a 16. században

Tanulmányunkban a vlah, illetve vlah háttérű népesség megjelenésének és a török igazgatás általi kezelésének két eltérő formáját mutatjuk be egy, a határvidékhez közelebb eső szandzsák (koppányi) és egy, az Oszmán Birodalom törzsterületévé vált tartomány (szegedi) területén. Utóbbi esetben egy kevésbé ismert, félnomád pásztorkodó népességelem, a hajmánék jelenlétét vizsgáljuk meg a defterekben. Telepítések, migrációs útvonalak példáin mutatjuk be, hogyan használta fel ezt a defterekben összeíratlan, ezért a korábbi kutatások számára láthatatlanul maradt népességelemet az oszmán adminisztráció a magyar népességének jelentős pusztulásán átesett délvidéki területek újranépesítésében. Felvetjük a hajmánék vlah háttérét, illetve elbeszélő források alapján rámutatunk arra, hogy Bácska népessége a török uralom alatt túlnyomóan vlah eredetűnek tekinthető.

Másik mintaterületünkön, a koppányi szandzsákban ezzel szemben részben a magyar népességre települt rá a balkáni réteg, részben puszta helyeket szállt meg. Mindkét esetben az Észak-Balkánról ismert módon, vlah jogállásuk és katonaparaszti szervezetük megtartásával külön defterekben írták össze őket. Vizsgálatunk során azt próbáljuk meg kideríteni, hogy milyen hullámokban, honét és miért jöhetett az 1570-es évtől regisztrált délszláv népelem, és volt-e kapcsolat a korábban itt működött katonaparaszti szervezetek és a betelepült vlahok feladatai, illetve az 1580-tól a koppányi szandzsákban is megjelenő hajmánék között. Egyes települések és javadalombirtokosaik példáin keresztül mutatjuk be az oszmán telepítési politika eddig feltárt jellegzetességeit.

VLAH JELENLÉT A SZEGEDI SZANDZSÁKBAN

Rögtön az elején ki kell jelenteni, hogy a szandzsák területén nincsenek vlah jogállás (*ius valachorum*) alapján kiemelt és összeírt privilegizált katonaparaszttok. Legalapvetőbb forrásaink a részletes szandzsákösszeírások, és az azok bevezetőjeként álló kánúnnámék (törvénykönyvek) egyáltalán nem nevezik meg a vlahokat. Kitekintve elbeszélő forrásainkra viszont olyan kép bontakozik ki,

¹ Ez a tanulmány az NKFIH–OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [*tapu-defter*] feldolgozása II.) támogatásával valósult meg.

hogy a tartomány népessége még a szakirodalomban eddig feltételezettnél is erősebben vlah hátterűnek tekintendő.

16–17. századi forrásainkat vizsgálva azt látjuk, hogy számos alkalommal oláh falvakról beszélnek Bácskában. Musztafa budai pasa 1576-ban Trautsohn Jánosnak így számol be az egriek portyájáról: „*Im mastan jsmég az egriek jllien dolgot míuellének, hofi Bácsy tartomániáhozis mezze vagion, Egörnek talám hyrét ha hallották, nem hofi oda zolgáltanak vagi fizettenek volna, valamý olah falukra reá mõntenek, föl akarták vönny és az w birtokok alá vinny (...)*”² Ha a bácsi náhije csupán kettő évvel később készült defterében áttekintjük e falvak rájainak neveit, akkor pusztán rác származásukat feltételeznénk. Musztafa pasa szavai más megvilágításba helyezik e népesség eredetét. Szinte teljesen hasonló szóhasználattal találkozunk egy II. Mátyáshoz írt török levélben 1618-ban, ahol a bácskai szandzsákban (a szegedi szandzsák 17. században használatossá váló megnevezése) található eflak (azaz vlah) falvak sarcoltatásáról tesznek említést („*Baçka sancağında olan Eflak köylerin garet ediüb [...]*”).³ Hasonlóképpen nyilatkozik Evlija Cselebi is a térség népességéről: Zombor „*rájái nem magyarok, eflak káfirok mind. E helyek nem Magyarországnak, hanem Bácska és Láska vilájetjeinek számítanak*”⁴ Itt kell kitérni arra, hogy Evlija vajon miért nevezi rendszeresen a szegedi szandzsák területét „Bácska és Láska” (*Baçka ve Laşka*) vilájetjének,⁵ így például Baját „Bácska és Láska vilájetjei” nagy kikötőjének. Az összetétel első tagja nem szorul magyarázatra, a 17. században a szandzsák neve gyakorta Bácska formában fordul elő, az utána álló Láska azonban nem létezik földrajzi névként. Evlija itt szójátékként fonja össze a vlahok által lakott területre alkalmazott szláv megnevezést (Vlaška), mely Balkán-szerte gyakorta előfordul földrajzi nevekben, Bácskával. Így *Baçka ve Laşka* (*ve* = 'és', vagyis kötőszó a törökben) olyan szójátékot alkot mint Bács–Bécs ugyanebben a könyvében Bács városának leírásánál, ugyanakkor az arab íráskép egybeolvasva *Baçka Vilaşka* formában is kiolvasható és így a „vlah Bácskaként” értelmezhető. Beleillik a környező régiók hasonló elnevezései közé: a szlavóniai Voćin térségét a kortársak Mala Vlaškának, azaz Kis Oláhországnak nevezték, a bosnyák–szerb határvidéket Stari Vlaškának, sőt itt említhetjük a szerbiai Zajecar egyik városnegyedét, amit Vlaška Malának hívnak ma is.

Felvetődik a kérdés, ha a szandzsákot ennyire vlah/eflak/oláh vidéknek látták a kortársak, akkor hol érhető tetten e népesség a kincstári defterekben?

A SZEGEDI SZANDZSÁK EGY KEVÉSSÉ ISMERT BALKÁNI NÉPESSÉGELEME: A HAJMÁNÉK

A letelepült, földművelő életmódot folytató lakosság mellett található a déli Duna–Tisza közén egy olyan félnomád, állattartó népességelem, a hajmánék, melyre történetírásunk eddig nem fordított kellő figyelmet. Elnevezésük a 'sátor' jelentéssel bíró arab *hayme* szóból származik, így sátorlakóknak, vagy Káldy-Nagy Gyulát követve vándorsátrazóknak nevezhetjük őket. Evlija Cselebi – nyilván túlozva – a teljes szegedi szandzsák népességét nevezi sátorlakónak (*hayme hane*).⁶ Oliver Jens Schmitt *Zeltbewohner* (sátorlakók) névvel illeti őket és vlah származásukat hangsúlyozza a Balkánon.⁷ Életmódjuk, gazdálkodásuk megfelel a Balkán északi részén élő, transzhumáló pásztorkodással foglalkozó szláv–vlah népességének. Létezésükre a szegedi defterekben egy adónem utal: a hajmánék iszpendzse adója (*ispence-i haymanegan*).⁸ A timár defterek és birtokadományozási nap-

² TAKÁTS – ECKHART – SZEKFÜ 1915, 106; idézi: SZAKÁLY 1981, 108; HEGYI 2001, 1282.

³ KÁRMÁN 2022, 123.

⁴ DAĞLI – KAHRAMAN – DANKOFF 2003, 135.

⁵ DAĞLI – KAHRAMAN – DANKOFF 2003, 64, 134, 135, 137.

⁶ „A szegedi szandzsákban lévő ráják, 24000 sátornyi háztartartás harács-fizető, akik mind az egri [vilájet] szolgálói” („*Segedin sancağında hayme hane reayalari ki 24 bin haracdr ki hepsi Eğri kulu aklâmdır*”). DAĞLI – KAHRAMAN – DANKOFF 2003, 139.

⁷ SCHMITT 2021, 532.

⁸ „Említésre méltó, hogy a dél-magyarországi szandzsákokban a szláv hajmánék (nomádok) kapu adó helyett iszpendzse adót fizettek.” İNALCIK 1959, 606.

lók az egyes birtoktestek részeként nevezik meg a szpáhik jövedelemforrásaként az adott timáron található hajmánéktől származó bevételt (*mahsul-i haymanegan-i timar-i mezbur*). A rájáktól eltérő összetételű, lényegesen kisebb adóterhet viseltek, de soha sincsenek név szerint összeírva. Adózásuk rögtön felveti a kérdést, hogy a balkáni katonaparaszti rendszerek (vlah, vojnuk, martolosz, jürük) ismeretében, privilegizált helyzetükért cserében vajon mit várt el az oszmán berendezkedés?

Egy, a szandzsák területén megvalósult migrációt bemutató írásunkban tetten érhető volt a hajmáne népesség szerepe és a török igazgatás általi felhasználása.⁹ Röviden összefoglalva a tanulmány számunkra lényeges részeit: a solti náhijében található három magyar faluból egy spontán népességmozgás keretében 48 hánényi népesség Mikla pusztára költözik. Ennek eredményeképpen 1578-ban Miklából város lesz (*varoş-i Mikla*), jelentékeny, 22.500 akcse kivetett adóösszeggel. Ami páratlan lehetőség a történész számára, az az, hogy követhető volt a török igazgatás reagálása az eseményekre. A kádi a falvakban keletkezett népességhiányt úgy igyekezett pótolni, hogy elrendelte két, távolabbi pusztát, a szabadkai náhije területén található Tompa és Máda hajmánéinak az összeírását és azt, hogy innen pótolják a magyar falvakban keletkezett hiányt. Egyedülálló módon tehát kiderült, hogy a puszták nem mind lakatlanok, hanem ismeretlen számú, összeíratlan, ezért a defterekben szinte láthatatlanul maradt félnomád pásztornépességgel rendelkeznek. Az elmondottak ismeretében az is világossá vált, hogy miért írják a puszták egy részének neve után a defterekben (így volt ez 1570-ben Tompánál is), hogy *hali ez ra'yyet*, azaz ráják nélküli. Területünkön a puszták két kategóriába sorolhatók: egy részük esetében megjegyzik, hogy ráják nélküli, más – természetesen szintén lakatlannak tűnő – puszták után pedig nem áll ez a kifejezés. Egyértelművé vált, hogy az oszmán adminisztráció számára kétféle puszták léteznek: lakott, de regisztrálatlan népességgel rendelkező és ténylegesen lakatlan, üres puszták.¹⁰ Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy ez a pásztornépesség alkalmas arra, hogy ráják közé telepítve áttérjen a földművelésre, és így azok lényegesen magasabb adóterheit fizetve hajtsanak hasznot az államnak. A balkáni vlah népesség esetében is ismert, hogy téli szállásaik idővel állandó településsé váltak.¹¹ A szerémi szandzsák összeírását feldolgozó Bruce McGowan a hajmáne szó jelentéseként az „unregistered person”-t adja meg.¹² Végignézve a szó előfordulását az általa kiadott defterben azt látjuk, hogy puszták benépesítésére használták őket. Így például Virágos pusztát után megjegyzik: mivel alkalmasnak találtatott szántóterületként, ezért akár rája, akár hajmáne jönne, művelje meg és fizesse a földesúri tizedet.¹³ Még három pusztát – Szegedin, Goganofcsi és Komarofcse – esetében is ugyanezzel a szóhasználattal beszélnek az esetlegesen ide érkező hajmánékról. Ki kell emelni egy jelentős különbséget a két szandzsák között: míg Szerémben talán tucatszor fordul elő,¹⁴ addig a szegedi szandzsákban száz körüli említése van a hajmánéknak 1578-ban. A különbség okát a török expanziót követő népességfogyásban láthatjuk. A szerémi szandzsák népességét kisebb mértékben érte pusztulás, etnikai viszonyait sem változtatta meg lényegesen a török uralom: korábbi, túlnyomóan szerb népessége helyén maradt, sőt a magyarság szórványos helyben maradását is megfigyelhetjük egyes falvakban. Ezzel szemben a szegedi szandzsák déli náhijéi szinte teljes népességcserén mentek keresztül, a magyarságot új, balkáni jövevények váltották fel. A településhálózat jelentékeny mérvű pusztulása tehát szükségessé tette a

⁹ FÓTI 2022.

¹⁰ A ráják nélküli puszták teljesen más jelentéssel bírtak a dunántúli peremvidéken, ahol a még hódolatlan, adót csak magyar részre fizető oszmán igényterületekre alkalmazták. SZ. SIMON 2014, 98–99.

¹¹ LUKOVIĆ 2015, 32, 36. Moaçanin szerint a vlahok idővel önként telepedtek le, nem volt szükség az oszmán igazgatás részéről kényszerítő eszközökre. Ezután jelennek meg a vlah ráják (*vlah reayasi*), illetve vlah káfirok (*vlah keferesi*) kifejezések. MOAČANIN 2019, 283.

¹² MCGOWAN 1983, 526. A szilisztrei szandzsák kánunnáméja „*defterben szereplő rájákat*”, illetve rajtuk kívül hajmánékat említ („*Ve ispençe yirmi beş akçedir; gerek defterlü re'aya gerek haymane olsun*”). AKGÜNDÜZ 1994, VII. 715.

¹³ MCGOWAN 1983, 242.

¹⁴ Ki kell emelni a szerémi szandzsákkal kapcsolatban, hogy bár az összeírások itt sem nevezik néven a vlahokat, ám 1558-ban készült egy lista a szandzsák vlah adófizetőiről, mely jelentős vlah tömeget, mintegy 10.000 háztartást valószínűsít. A vlah falvak adóbevételei között itt is szerepel a hajmánék gazdálkodásából származó adónem (*mahsul-i haymane*).

hajmánék jelenlétét, bennük pedig az oszmán igazgatás egy olyan tartaléknépességet látott, melyet ott lehet felhasználni, ahol éppen a legnagyobb szükség volt rájuk. Nem vlah kiváltságokért katonáskodó népességet kell bennük keresnünk, hanem olyan nomád állattartókat, akik kihasználva a török után maradt pusztulást, előzőnlőtték a hódoltság magyar népességét elvesztett térségét, az oszmán államhatalom névleges tudomásvétele mellett, majd az 1550–1560-as években fokozatosan telepítették be velük a kihasználatlan pusztákat. Ugyanúgy a falvak újjáélesztésében kaptak szerepet, mint a koppányi szandzsák alábbiakban tárgyalt vlah néven megnevezett népessége.

További példákkal mutathatjuk be ezt a folyamatot. Egy, a birtokadományozási naplókából (*ruznamçe defteri*) vett, tipikusnak mondható példa mutatja, hogy a földművelésre való áttérés nélkül is jó szolgálatot tehettek az államnak. Gyakran fordul elő, hogy egy szpáhi, aki más szandzsák(ok)ban szintén javadalommal bírt, olyan lakatlan pusztákat kapott birtokteste részeként, melyek önmagukban értéktelenek, ezekre azonban hajmánékat telepíthet, így növelve bevételeit. Például Ali bin Mehmed három kisebb jövedelmű pusztát kapott a kalocsai náhijében azzal, hogy oda hajmánékat hozva felvirágoztassa és felélessze azokat, ezáltal nagyobb [adóteher] viselésére alkalmassá téve („*haymane getürdüb şenledüb ihya edüb ziyadeye tahammül olmagın*”).¹⁵ A konstrukció lényege tehát az, hogy az állam jól jár azáltal, hogy ténylegesen lakatlan pusztákat valós bevételeiknél magasabbnak feltüntetett jövedelemmel elfogad a szpáhi (*ber vech-i kabul*), majd egyéb birtokairól hajmánékat hozva még többet is kihozhat a birtoktestből, mint a defterben szereplő összeg.

Alighanem a hajmáne népesség felhasználásának szakértője lehetett Mehmed, a bácsi vár lovasainak agája (*faris ağa*), akinek ziámet birtoka 14 egységből áll 1546-ban.¹⁶ Ebből mindössze két kecskeméti és egy pesti falu lakott hely, ezen felül 11 olyan délvidéki pusztával „jutalmazták” szolgálataiért, melyek nemcsak különböző náhijékban szétszórva helyezkedtek el, de kivétel nélkül mind *hali ez ra'yyet*, tehát rájuk nélküli minősítéssel rendelkeztek. Jogosan feltételezhető, hogy Mehmedtől elvárták a néptelen helységek felvirágoztatását, de ő is jól járhatott, ha a szandzsákban kóborló, regisztrálatlan félnomád elemeket ezekre letelepíti. E puszták többségét később tényleg faluként írják össze, Madaras pusztája például 1578-ban már 42 hánés, jelentős faluvá nőtt.¹⁷

A *ruznamçe* bejegyzésekben találkozunk egy visszatérő formulával, ami azt mutatja, hogy egyenesen feltételül szabták a birtoktestet alkotó puszták benépesítését. Hüszejn bin Abdulkádir azzal a feltétellel kap négy mezrát (a szabadkai, bácsi és a kalocsai náhijékben szétszórva), hogy e defteren kívüli pusztákat (*haric ez defter*), melyeket eddig senki sem birtokolt és üresen állnak, Hüszejn „felélesztve virágozó és prosperáló vidékké” tegye („*mezari'-i mezburı şenledüb ma'mur ve abadan eylemek şartıyla*”).¹⁸

A bemutatott folyamatok erősen emlékeztetnek az észak-balkáni vlah szállásterületeken alkalmazott telepítéspolitikához. Vjeran Kursar például azt hangsúlyozza, hogy a vlahokat kolonizációs erőforrásként használta a birodalom a Balkánon pusztán maradt térségek benépesítésére.¹⁹ A szegedi szandzsákban tapasztalható nagyon hasonló telepítéspolitika révén jöttek létre az észak-balkáni vlah szállásterületek a szendrői,²⁰ aladzahiszári (Kruševac) és vidini szandzsákok területén az 1470-es években. Ekkor a török–magyar összecsapások által sújtott térségben jelentős pusztásodás figyelhető meg, amit a Hercegovinában és Stari Vlahban (Délnyugat-Szerbia) lakó vlah népesség révén kolonizáltak. Hasonló vlah előrenyomulás tapasztalható Észak-Boszniában, az oszmánok katonai sikereit követően. A vlah migráció mindig követte az oszmán előrenyomulás általi határváltozásokat, akárcsak később a hódoltság déli felének esetében. A kutató egy másik figyelemre méltó

¹⁵ BOA DFE RZ.d 42. 619.

¹⁶ BOA TT.d 1044. 217.

¹⁷ BOA TT.d 572. 45v–46r.; FÓTI 2023, 124.

¹⁸ ÖNB Mxt 570: lapszámozás nélkül (a Szegedre vonatkozó rész első oldalán).

¹⁹ KURSAR 2013, 130.

²⁰ Antov szerint a vlah kolonizáció jelentősen hozzájárult a szendrői szandzsák településhálózatának stabilizációjához. E megállapítás Bácska területére még fokozottabban igaz. ANTOV 2013, 224.

megállapítása szerint a vlah népesség gyakran házszokon található, egyenesen a szandzsákbégnek alávetve.²¹ Egy érdekes összefüggésre figyeltünk fel a szegedi Dervis bég zombori náhijében felsorolt ház-birtokai tekintetében: magát Zombor városát leszámítva ennek összes eleme mellé a tahrir defterben a *haric ez defter* megjegyzést fűzték.²² Arra következtethetünk, hogy a szandzsákbégre csupa olyan, a korábbi összeírásokban nem szereplő pusztát bízta, melyeket ő a félnomád vándornépességre támaszkodva telepíthetett be. A szandzsákbégek (és mint látni fogjuk, Koppány esetében az alajbégek) szerepe tartományuk népességének konszolidálásában kétségbevonhatatlan.

Az Evlija által vlah tartománynak nevezett Bácskát tehát jelentős részben a regisztrálatlan népeségként jelen lévő félnomád hajmánékre építve telepítették újra. De vajon találunk-e olyan konkrét bizonyítékokat, amik alapján az új népesség – legyen szó akár a hajmánékról, akár pedig a letelepedett rájákról – vlah eredetét ki lehet jelenteni? A ráják neveinek vizsgálata a defterekben nem vezet eredményre, mivel a 16. század elejére a vlahok annyira elszlávosodtak, hogy többségük szláv nevet visel,²³ román név alig akad, azok is kedveltnek számítanak szerb közegben. Hasonló a helyzet, ha az előzmény nélküli, délszláv nevet viselő településneveket vizsgáljuk. A Bresztova, Orehova, Kuruseva, Lipovcse, Marinofcse, Tirnofcse, Virbofcse, Grabofcse, Bukovács stb. toponímákról kijelenthetjük, hogy mind az észak-balkáni vlah területen, mind pedig a szegedi szandzsákban (a bácsi és a zombori náhijékban) megtalálhatók,²⁴ de az egész Balkánon elterjedtek e nevek, tehát bár alátámasztja sejtésünket, közvetlen bizonyítékot nem szolgáltat. Egy településnév azonban biztosan mutatja a szendrői szandzsák területéről kiinduló migrációs útvonalat: Izvizsdár falu (zombori náhije) neve annak az Izvizd/Izvizsd náhijének az emlékét őrzi, mely Szendrő branicsevói kazájához tartozott (ma Zvižd régió).²⁵ Egy szomszédos náhijében még Izvizdar nevű falu is létezett, nyilván lakóinak az Izvizdből való elszármazására utalva.²⁶

Egy másik, a telepések vlah származására utaló közvetlen bizonyíték lenne, ha a vlah népességre jellemző adózás kimutathatóvá válna területünkön. A dolog reménytelennek tűnik, hiszen a rájáknál kedvezőbb adóteherért cserében a vlahok katonáskodtak, hadjárat idején minden öt háztartásnak ki kellett állítania egy katonát (*voynuk*), márpedig ennek a szegedi szandzsák területén nincs nyoma.²⁷ Magának az egész szandzsáknak, mint jelentős pusztuláson átesett vidéknek volt jóval alacsonyabb az adóterhe a szomszédos szerémi szandzsákénál.²⁸ Lakói azonban ugyanazokat az adónemeket fizették, mint más tartományokban. A balkáni vlahok speciális adója a filori adó (*resm-i filori*) volt,²⁹ ez különböztette meg őket a harácsfizető (*haraçgüzar*) rájáktól. Az adónem után a források gyakran filoridzsinnak nevezik a vlahokat. A filori adó létezésére egyetlen említést találtunk deftereinkben: 1546 körül, a frissen hódolt szandzsák első összeírását követően készült

²¹ ANTOV 2013, 139.

²² BOA TT.d 333. 7; BOA TT.d 332. passim.

²³ MILJKOVIĆ-BOJANIĆ 2004, 215.

²⁴ ĪNALCIK – RADUSHEV – ALTUĜ 2018, passim.

²⁵ Hegyi Klára a budai várkatonaság eredetének vizsgálatánál kiemeli, hogy a martalócok jelentékeny része a szendrői, branicsevói és vidíni szandzsákokból származott. HEGYI 1998, 242.

²⁶ Mivel e rejtélyes falu a náhije történeti földrajzi feldolgozása során (FÓTI – PÁNYA 2022) még nem tudtuk lokalizálni, ezért kihasználnánk az alkalmat az előkerült topográfiai adat ismertetésére: Izvizsdár 1579-ben azt a Széplak pusztát bírta, mely alig egy évvel korábban a szandzsákösszeírás szerint Nagy Szonta (Szond) kezén volt. Eszerint a szondi uradalom területén jöhetett létre a vlah település. ÖNB Mxt 591.

²⁷ Ennek ellenére elképzelhető, hogy a szandzsák felállításának idején a beáramló vlah népesség hozta a katonaparaszti berendezkedésének, a vojnik rendszernek az elemeit, ám azok tartósan nem tudtak megmaradni, mivel nem találkoztak az oszmán igazgatás igényeivel. Egy 1553-ban készült fejadó defter (ÖNB Mxt 603) ráják nevei fölé tett megjegyzései között például azzal szembesülünk, hogy György János falu (azaz Gyertyános) egyik rájája, a meglehetősen romános nevű Bogdan Jován (vagy Ioán?) „a bég papírjával lagator lett” („beğ kağıdı ile lagator şüdü”). Márpedig a balkáni katonaparaszti rendszerben a vojnikok parancsnoka a lagator. Az 1560-as összeírás viszont már azt árulja el, hogy Bogdan Jován később Györtványos falu primikürje lett, adót nem fizető előljáró. Hasonlóan az előbbieken bemutatott filori adóhoz, a Balkánról ismert *lagator* terminus is felbukkan, majd rögtön el is tűnik. Valószínű, hogy ebben az esetben nem katonai parancsnokot kell rajta értenünk, hanem a *lagator* és a *primikür* szavak egymás szinonimáinak tekintendők. Vö. KURSAR 2013, 127.

²⁸ McGOWAN 1983, lxii.

²⁹ ANTOV 2013, 228; KURSAR 2013, 122.

el annak timár deftere. Rögtön az elején, a szultáni házbirtok alkotóelemeinek felsorolását egy rövid, néhány soros feljegyzés szakítja meg: „*az említett falvakba érkezők letelepedésüktől kezdve három éven át a világnak menedékül szolgáló padisahnak filorin kívül más tized-adót ne fizessenek, erről a mírlivák részéről kezükben temesszükjük lévén, akik jönnek és letelepednek kenézeik által számba vétessenek, a három éve [itt] lévőktől viszont tized-adó szedessék, mondván az uralkodói új defterbe bejegyeztetett.*”³⁰ A kulcsfontosságú mondat egyrészt elárulja, hogy ők a közönséges ráják terménytizedei (öşr) helyett a vlahokra jellemző filori adót fizetik, de csak egy átmeneti időszakra, három évre szolt a kedvezmény. Arról lehet szó, hogy a török közigazgatás felállításának ebben a kezdeti fázisában az észak-balkáni telepések egy kicsiny csoportjának korlátozott formában, de megadták a vlahoknak járó privilégiumot, ami a szandzsák déli fele népességének közel teljes pusztulása miatt érthető. Ezt követően azonban többé nem hallunk a filori adóról.

A félnomád népesség jelenlétének bemutatása után szükséges kitekintnünk azokra az észak-balkáni vlah szállásterületekre, amelyekről az új népesség elszármazott. Az Izvizsdár kapcsán már megnevezett Szendrő (Semendire) mellett a vidini, kruševáci és zborniki szandzsákok alkották azt a vlah vidéket, melyről a hódoltsági Délvidék kolonizációja a Magyar Királyság összeomlását követően megindult. Az itt élő vlah közösségek életét az oszmánok további északi terjeszkedése nagymértékben átalakította. Az új hódításokkal megszűnt ezen területek határvidékszerpe, ami azzal járt, hogy privilegizált helyzetüket, vlah jogállásukat elkezdte az oszmán igazgatás felszámolni. Alig néhány évvel Mohács után, egy 1528 és 1532 közöttre becsült kánúnnáma arról tesz említést, hogy a hercegovinai vlahok ezentúl szerb szokás szerint (*Surf adetine*) adóznak, vagyis a közönséges ráják adóterheit viselik. A privilégiumaik hasonló elvesztését figyelhetjük meg a szendrői szandzsákban is, ahol az 1536-os kánúnnáma szerint harácsfizető, átlagos rájakká váltak a vlahok, ezzel párhuzamosan katonai kötelezettségeik megszűntek. Zbornik esetében az 1548-as kánúnnáma tanúsítja ugyanezt a folyamatot.³¹ A vlah népesség reakciója az új berendezkedésre nyilván kétféle lehetett: vagy helyben maradván elfogadják a rája státuszt, vagy pedig az új határvidék irányába vándorolva az új hódítások kolonizációjában vesznek részt, remélve privilégiumaik fenntartását. A szegedi szandzsák területe több szempontból is ideális terepnek tűnhetett számukra: a hatalmas népességvesztés következtében égető szükség volt az új jövevényekre – akiket a defterek a nevük után tett *doseleç* (szerb *doselac*) szóval telepéseknek neveznek – a térség újranépesítésénél, másrésztől a hatalmas kiterjedésű, gyéren lakott vidék lehetővé tette félnomád állattartó életmódjuk fenntartását is. Az oszmán berendezkedés számára kezdetben előnyös volt az új hódítások irányába zajló migráció, azonban látható, hogy itt csak kolonizációs erőforrásként tekintettek rájuk. Katonai feladatköreik a szandzsák konszolidációjával párhuzamosan feleslegessé váltak. Az 1560-as szandzsákösszeírásban szereplő katonaparaszti elemek (műszellemek, martalócok) még nyilván közülük kerültek ki, ám 1570-től – Gyula és Szigetvár elfoglalása után – a katonaparaszti elemek jelentősen visszaszorulnak a szandzsákban. Új lakóhelyük a két közeli végvár elfoglalásával ugyanúgy elvesztette határvidék jellegét, mint korábbi észak-balkáni szállásterületeik. Ezzel párhuzamosan éppen ekkor tűnnek fel a vlah jövevények másik mintaterületünkön, a koppányi szandzsákban.

A KOPPÁNYI SZANDZSÁK VLAH ÖSSZEÍRÁSAI

Míg a szegedi szandzsákban a vlah háttérű lakóság jelenléte bizonyításra szorult, addig a koppányi szandzsákról fennmaradt források, bennük a megváltással, készpénzben (*hasil-i bedel-i öşr ve filori ber vech-i nakid*) adózók tételes felsorolásai 1570-től kezdve teljesen egyértelművé teszik a vlah

³⁰ „*mezkur karyeler[e] gelüb sakin oldukları zamandan üç yıla dek padişah-i ‘alempenah hazretlerine filorisinden gayri öşr-i rüsum virme-yeler deyü mírlivalardan ellerinde temessükleri olmagın gelüb sakın olanlar kenezleri ma’rifetiyle hesab olunub üç yıl olandan öşr-i rüsum alına deyü defter-i cedid-i hakaniye kayd olundi*”. BOA TT.d 1044. 209.

³¹ KURSAR 2013, 136; ANTOV 2013, 229.

jogállású (*eflak*) népesség megtelepedését, majd folyamatosan növekvő létszámát a területen.³² Esetükben azokra a kérdésekre kell választ találnunk, hogy honnét, mikor és miért került ez a közösség Somogy és Tolna megye területére, és volt-e kapcsolata az 1580-tól ebben a régióban is megjelenő – de itt is csak az összeírások adótételeiben megragadható – hajmáne lakossággal. A betelepülés/betelepítés feltételeinek vizsgálatát a rájuk vonatkozó első források felbukkanásánál jóval korábban, a mohácsi csatavesztés után kialakult politikai viszonyok felvázolásával és az 1540-es évek első nyegyedében lezajlott hadi események áttekintésével kell elkezdni.

Mindenekelőtt leszögezendő, hogy Somogy megye egy részének és Tolna megye szinte egészének nemessége a mohácsi csatát követő kettős királyválasztás után egyes rövid időszakok kivételével (1527–1529, 1536–1537) szilárdan Szapolyai János király pártján állt.³³ A Mohácsot követő másfél évtizedben ez a pártállás némi védelmet jelentett a két megye lakossága számára a nagyobb török támadásokkal szemben. Fordulatot az 1538-as váradi béke után, Buda 1541. évi oszmán kézre kerülése hozott, amikor mind a nemesség, mind a szultán stratégiájában változás állt be. Buda török megszállásának nem várt, drasztikus eseménye hatására a megyék vezető birtokosai Werbőczy Imrével az élen Ferdinánd oldalára álltak.³⁴ De a szultán sem kívánta már tovább még színleg sem tiszteletben tartani a Szapolyai-párti urak érdekeit.³⁵ Nyílt támadások kezdődtek többek között Somogy és Tolna megye várai ellen. 1543 nyarán a tatár sereg és Ulema bég, októberben pedig Kászim mohácsi bég dúlta fel a területet. Portyázó csapataik felégették a Rinya völgyének várait, valamint megtámadták Somogyvár tartományát és Lak várát, majd elfoglalták Koppány városát, ahol Kászim új erősség építésébe kezdett.³⁶ A terület legnagyobb pusztítása 1545 őszén következett be, amikor Simontornya, Ozora és Tamási török kézre kerülését követően Werbőczy Imre döbröközi várát is elfoglalta a Jahjapaszáde Mehmed budai beglerbég által vezetett had, majd megtámadta az erre az időre már szintén Werbőczy kezére került Dombót. A Kapos partján álló várat végül Kászim bég foglalta el második somogyi–tolnai támadása idején 1546 júliusában.³⁷ A büntetőportyák és helyi hadjáratok részben a folyók (Rinya, Koppány) völgyét használták felvonulási területül, melyek adófizető lakossága csökkent, népessége elszegényedett és sok esetben időlegesen vagy véglegesen el is menekült.

Ezen előzmények rövid felvázolása után lássuk, hogy mindez hogyan csapódott le az oszmán összeírásokban és milyen összefüggésbe hozhatók ezek az események a vlahok betelepítésével. Somogy és Tolna megyének a későbbi koppányi szandzsákhhoz tartozó részét először a mohácsi szandzsák 1546-ban készült adódeftere tartalmazza négy náhijébe sorolva (koppányi, szakcsi, nagykarádi, körösi).³⁸ Ebben a jegyzékben a fent elmondottaknak két fontos, ráadásul a magyar hódoltsági területek gyakorlatától eltérő következményét is megfigyelhetjük, amelyek kapcsolatba hozhatók a későbbi vlah betelepítéssel.

³² BOA TT.d 563., 676.; ÖNB Mxt 591. A vlahok 1570. évi összeírását kiadta és elemezte Erdal Çoban: ÇOBAN 2008, 173–189. A somogyi és tolnai katonaparasztról mindenre kiterjedően: HEGYI 2007, 321–334. A koppányi szandzsák összeírásaiban szereplő települések adatai elérhetők az *Oszmán összeírások gyűjteménye* című adatbázisban. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/oszman/>

³³ Tolna legnagyobb birtokosai között olyanokat találunk, mint Szapolyai János hűséges hívét, Héderváry Ferencet, vagy Mesztegyői Szerecsen Jánost, aki Kajdacs határában elfogta Perényi Péter koronaúr a Szent Koronával, majd kiszolgáltatta a szultánnak. Haláluk után birtokaik örököse, családi és házassági kapcsolatok következtében Werbőczy István, Szapolyai kancellárja lett. Többek közt ugyancsak Tolnában és Somogyban voltak egyre gyarapodó birtokai a többszöri pártváltás után 1536-ban újra a nemzeti király oldalára álló Török Bálintnak. Másrésztől Somogy megye legnagyobb birtokosai, Báthory András, Várday Pál, Dersffy Farkas Szapolyai oldaláról hamar a Habsburg pártra álltak, ám a váradi béke után a megye területe a Török Bálint vezetésével szerveződő János-párti főurak ellenőrzése alá került. A Segesdet és Kálmáncsehit birtokló Báthoryak azonban ekkor is megmaradtak Ferdinánd pártján. KUBINYI 2008, 229; SZAKÁLY 1969, 17; MAGYAR 1974, 11.

³⁴ SZAKÁLY 1969, 23.

³⁵ Erről tanúskodik az Oszmán „haditerv” néven ismertté vált forrás. Kiadva: FODOR 1991, 87–101.

³⁶ SZATLÓCZKI 2022, 59–61.

³⁷ SZATLÓCZKI 2022, 67–69, 72.

³⁸ A koppányi szandzsák első önálló összeírása 1552-ben készült el. Addig a területe a mohácsi szandzsák részét képezte. BOA TT.d 412. 416–490.

1.) Az összeírás a négy náhijében összesen 149, Tolna északnyugati és Somogy megye északkeleti részén fekvő települést tartalmaz (40/60%-os arányban). Ezek közel 70%-ánál a ráják adófizető hánéinak felsorolása után megjelenik egy balkáni eredetű adómentes telektípus, a *bastina*.³⁹ A mohácsi szandzsák többi körzetének defterében (a baranyai oldalon és Somogy megye nyugati felén) ez a szabadon örökíthető, de áruba nem bocsátható telek csak alig-alig tűnik fel.⁴⁰ Ezzel szemben a Balkánon széles körben használták a privilegizált ráják különböző rétegei (vojnukok, martalócok, vlahok) körében, akik katonai és egyéb feladatok ellátása fejében birtokolták. Az ottani gyakorlat azt mutatja, hogy a szolgálatot vállaló személy általában saját korábbi telkére kapta meg az adómentességet.⁴¹ Ugyanezt a gyakorlatot követték a somogyi–tolnai régióban is. Az itteni bastinákon azonban nem balkáni katonaparasztkok, hanem magyarok ültek, olyanok, akik korábbi lakhelyükön vagy Szapolyai- és törökpartiságuk okán önként, vagy a büntetőportyák hatására kényszerből vállaltak a hódoltatóknak valamiféle szolgálatot, aminek fejében megőrizték korábbi szabados státusukat, vagy frissen kaptak adómentességet.⁴² Sok esetben a falu magyar földbirtokosának neve is a rájakkal együtt a bastinatulajdonosok között szerepel (Mut: Donáth Miklós, Bélc: Nagy Antal, Somodor: Székely Lukács, Pernes: Perneszy Ferenc, Dada: Novák János, Torvaj: Ugron János, Zics: Zichy Ferenc, Kovasznya: Perneszy Imre, Szólád: Fanchy Máté, Hetes: Nyáry Ferenc).⁴³

1546	Náhijék				Összesen
	koppányi	szakcsi	nagykarádi	kőrösi	
Települések	83	22	24	20	149
Pusztá/major	4	2	1	2	9
Bastinás falu	67 (81%)	15 (68%)	9 (37%)	12 (60%)	103 (69%)
Bastinák száma	246	43	37	33	358

Privilegizált rájakra utaló bastinák a somogyi és tolnai településeken 1546-ban (BOA TTd 441. 206-243.)

A koppányi bastinák lakóinak feladatára források hiányában csak analógiák alapján tudunk következtetni. A hódítás és hódoltatás során összeírt területek védelmére és a hadsereg támogatására az oszmán hadvezetés a mohácsi szandzsák déli részén, a Baranya megyei területeken is alkalmazott magyar katonaparasztkokat (543 főt). Az itteni rendszer azonban eltért a somogyi–tolnai privilegizáltaktól. A baranyai szabadosok a szandzsákösszeírásban szereplő bejegyzések szerint műszellemként⁴⁴ lovas katonai szolgálattal tartoztak a szultáni hadjárat idején, illetve akkor, ha a szandzsákbég hadjáratot vezetett valahová.⁴⁵ Amennyiben az általuk lakott települések helyét megvizsgáljuk, jól láthatóvá válnak konkrét feladataik is. A baranyai műszellemek falvai a szentlőrinci, a szentmártoni, a sellyei és a görösgali náhijék Szigetvár felőli szegélyén helyezkedtek el, kétséget nem hagyva afelől, hogy a magyar vár katonaságának mozgását kellett szemmel tartaniuk, határvédő feladatokat ellátniuk, továbbá részt kellett venniük az esetleges Szigetvár elleni támadásokban és

³⁹ A *bastina* magyarországi jelentése még napjainkig sem teljesen tisztázott. Vö. DÁVID 1982, 94.

⁴⁰ A telektípus csak elvétve fordul elő a szandzsák baranyai részén, de ezeket a bastinákat Hegyi Klára megállapítása szerint külső emberek, siklósi és pécsi török katonák, vagy a falu lakóinak névsorában nem szereplő, vélhetően másutt élő ráják birtokolták. HEGYI 2007, 295.

⁴¹ HEGYI 2007, 281.

⁴² Azt, hogy a koppányi szandzsákban a helybéli lakosság ült a bastinákon, az 1552. évi defter adatai igazolják, amelyben a frissen adómentes telket kapott személyek szinte kivétel nélkül szerepeltek már az adott település 1546. évi összeírásában is, de ott még adózó rájakként. A kezdetektől bastinával összeírt személyek jogállása bizonytalan. A fennmaradt rovásadójegyzékek az egyes településeken élő libertinusokat még szám szerint sem említik. Források híján egyelőre eldönthetetlen, hogy egyszerű parasztkok vagy szabados jobbágyok voltak-e, akiknek kiváltságait a magyar viszonyokat követve az oszmán összeíró is figyelembe vette. A magyar jogviszony oszmán adóztatás alatti továbbélésének vizsgálata a további kutatások feladata.

⁴³ A megnevezett birtokosok javarészt Török Bálint rokonai vagy familiárisai voltak. Esetükben talán nemesi udvarhelyeik szolgáltak az összeírás alapjául.

⁴⁴ Adóztatás alól felszabadított katonáskodó parasztk.

⁴⁵ HEGYI 2007, 293.

az onnan induló portyák elhárításában.⁴⁶ A somogyi–tolnai bastinás települések elhelyezkedésénél viszont nem látszik ez a nyilvánvaló határozott irányba rendezettség. A bastinás falvak egyenletesen szétszórva feküdtek a területen, csupán az egyes náhíjek lefedettsége között találunk különbségeket (lásd a táblázatban). Ebből arra következtethetünk, hogy nemcsak szervezetük volt eltérő a baranyaitól, hanem feladataik is. Az eltérés kulcsát a hódítás kronológiájában érdemes keresni. Míg a baranyai várak 1543-ban, addig a somogyi–tolnai várak csak 1544–1546-ban kerültek török kézre. Baranyában 1546-ban már egy létező várkatonai rendszer támogatását végezték a műszellemek (Pécs, Szász, Máré, Görösgal), az északi régióban ekkor még csak a várkatonai rendszer feltételeinek megteremtése zajlott: a frissen elfoglalt várak átépítése, alkalmassá tétele a műsztafizok, azabok és topcsik befogadására (Koppány, Dombó). Várkatonaság ekkor még csak Döbröközben volt. Csupán egyetlen falu, Dalmad esetében van arra konkrét adatunk, hogy valóban építkezésre, Dombó vára hídjainak és kikötőinek karbantartásához faanyag szállítására rendelték a települést. Az ottaniak ezért jelentős adómentességet kaptak, mert a faluban élő 35 összeírt családfő közül csupán 19 volt kapuadófizető, 11 dzsijefizető és hat adómentes bastinatulajdonos.⁴⁷ Ez utóbbiak feladatát a balkáni analógiák alapján olyan általános kiegészítő szolgáltatnak vélhetjük, amely a rendfenntartás, az adószedés, de akár a letelepítés feladatköreit is magában foglalhatta.⁴⁸ A kötelezettségek köre azonban idővel akár változhatott is, úgy, ahogyan a bastinák száma is változott. 1552-ben 101 településen 381 bastinát jegyeztek fel. Míg a települések száma 1546-hoz képest némileg csökkent, a tulajdonosok köre bővült, s az új bastinák birtokosai a legtöbb esetben bizonyíthatóan az adott falu lakói közül kerültek ki.⁴⁹ A helyzet 1565-re azonban gyökeresen megváltozott. A bastinák 18 település kivételével teljesen eltűntek. A régi birtokosok csak a Koppány közvetlen közelében fekvő Szorosadban⁵⁰ és Magyaródon,⁵¹ valamint a simontornyai szandzsák területébe ékelődő Torvajban⁵² valamint a hamarosan vlah kézre jutó Óbáron⁵³ érhetők nyomon. A birtokosok családtagjai még fellelhetők a többi falu lakói között is, de a hajdani tulajdonosok másutt már nem tűnnek fel újra. A változás okát az 1556-os szigetvári hadjárat oszmán kudarcában és azt követően a magyar pozíciók jelentős megerősödésében kereshetjük. A magyar adóztatás és birtoklás a két megye területén is kiszélesedett, de azokon túl nyúlva a Dunát és a Drávát is átlépte.⁵⁴

2.) Az 1546-os defter a Kapos folyó északi partját 10–15 km szélességben teljesen kihagyta az adóztatandó helyek közül. Ebben a régióban bastinás településeket sem találunk. A pusztaként megjelenő „folyosón”, a folyó déli és északi partja között, csak egyetlen helyen volt lakottként összeírt településekkel szegélyezett átjáró: a Baranya megyei náhíjeközpont, Szentmárton felől vezető úton, Kaposvár előterében, a berkigáti gázló. Az út innét Fonó és Mosdós, végeredményben Dombó és Koppány irányába haladt tovább.⁵⁵ A Kapos völgyének összeíratlanul hagyása az oszmán hó-

⁴⁶ Egy portyázó csapat útjának elállítására jó példa az 1551-es Rinya menti csata leírása, ahol a magyar védelem tartóztatta fel a török hazatérő sereget. SZATLÓCZKI 2022, 80–86.

⁴⁷ BOA TT.d 441. 464.

⁴⁸ Vö. HEGYI 2007, 285.

⁴⁹ BOA TT.d 412. passim.

⁵⁰ Község Somogy megyében a Tabi járásban, Törökkoppány nyugati tőszomszédságában. BOA TT.d 665. 107v.

⁵¹ Az első katonai felmérés térképén már pusztaként szerepel Somogysziltól északra. <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=1998766.9685581357%2C5861981.04076822%2C2010834.4643986577%2C5865850.665325156> BOA TT.d 665. 119r–v.

⁵² Község Somogy megyében a Tabi járásban, Tab északkeleti tőszomszédságában. BOA TT.d 665. 128v–129r.

⁵³ Bári-pusztá Somogy megyében a Tabi járásban, Fiad területén. BOA TT.d 665. 163v–164r.

⁵⁴ MNL OL E 158 39. kötet 326–361 (Somogy, 1564); SZAKÁLY 1981, 67. A szigetváriak Dráván túli rablásai miatt épül fel például Moszlavina (Monoszló) palánkjá. A pozsegai bég 1560 januárjában kelt panaszában azt jelentette, hogy a zaklatások már három-négy évvel korábban, azaz közvetlenül a szigeti hadjárat után megkezdődtek. DÁVID – FODOR 2009, 72–73, valamint a zombori náhíje falvai elleni támadásokra: DÁVID – FODOR 2009, 16–17; FÓTI – PÁNYA 2022, 94–95, 131–132.

⁵⁵ Még az első katonai felmérés térképe is jelzi azt a gázlót, mely a Mosdós melletti Kisberkinél vezetett át a Kaposon. Egy 1719. évi tanúvallomásból megtudhatjuk, hogy malomgát volt itt a folyón, azon lehetett átkelni. Az oszmánok számára fontos pont volt, mert 1655-ben Berkigát néven palánkvárat építettek ide. (A palánkot 1660 februárjában Ákosházy Sárkány János egerszegi főkapitány embereivel felégette.) <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=1988833.895440992%2C5833103.902158189%2C2012968.8871220364%2C5840843.151272063>; K. NÉMETH 2015b, 486–487; PAPP 2002, 129–135.

doltatás gyakorlatától eltért. A defterek sorozatának vizualizációi alapján jól megfigyelhető, hogy az egyes területek hódoltatását végző portyázó csapatok általában sokkal könnyebben találták meg a folyó völgyekben vezető utak mellett, nyílt terepen épült falvakat, mint az erdővel borított dombok között meghúzódó településeket. Az újonnan adó alá vont régióknak általában az utak és folyók menti sík helyek voltak a magjai.⁵⁶ Az oszmán defterek és a magyar kamarai összeírások adatainak összevetése mind az irányba mutat, hogy a Kapos folyó völgyének végigdúlásával kialakult egy olyan gyéren lakott, elszegényedett, adóztathatatlan sáv, mely előfeltételévé válhatott egy későbbi vlah letelepedésnek. Az állattartásra alkalmas folyóparti rétek és a kis népsűrűség ideális viszonyokat biztosítottak a betelepülők számára.

A koppányi szandzsák területén tehát volt már hagyománya a katonaparaszti szervezetnek, de a magyarokra épülő rendszer – éppúgy, ahogy Baranyában és Somogy déli részén is – az 1560-as évek derekára szinte kivétel nélkül felszámolódott. Másrészt volt egy gyéren vagy egyáltalán nem lakott, legalább is nem adóztatott sáv, amely alkalmas lehetett letelepedésre. Az első vlah (*eflak*, a magyar forrásokban *oláh*) telepések adminisztrálására az 1570. évi koppányi szandzsákösszeírás legvégén, a tized- és dzsizjefizető magyar népesség után külön csoportban került sor.⁵⁷ A bürokrácia eme praktikumának oka a magyar lakosságétól eltérő fizetési mód és az eltérő adótételek, valamint a településeken belül a különböző népelemek természetesen elkülönülése volt.⁵⁸ Ekkor 29 vlahok által lakott falut és 26 pusztát jegyeztek fel a vlah közösség (*cema'at-i eflakan*) részeként. A települések közel fele az addig jórészt összeíratlanul, adóztathatatlanul hagyott folyó völgyi „folyósóban” laza tömböt alkotva, másik része szórta a Kapos és a Koppány folyók között feküdt (lásd az 1. és 2. térképen). Tíz év múlva az összeírást megismételték.⁵⁹ Erre az időre jócskán megnövekedett a vlah telepések és a délszláv népesség által lakott települések száma a szandzsákban. Egy várost, 106 falut, 42 pusztát, három magyarok kezén lévő majort (csiftlik) és egy mahallét írtak össze a birtokukban, ami további terjeszkedést jelentett a Kapos nyugati völgyének magyarok által lakott és Somogyvár környékének az 1540-es évek közepe óta pusztá helyei körében (elhelyezkedésüket lásd a 3. térképen). A megnövekedett településszám miatt már náhijenként (koppányi, karádi, dombói, laki) külön adminisztrálva a helyeket.

Ugyanebben az időben, a vlahok számának növekedésével párhuzamosan tűnik fel a szandzsák 1580-as összeírásában az a hajmánának nevezett vándor népesség is a területen, akiknek jelenlétére a szegedi szandzsákhoz hasonlóan csak a rájuk kivetett adó (*mahsul-i haymanegan ma' resm-i bellut der sinur-i kariye-i mezbur*) figyelmeztet. Ez az adónem a zalavári és a frissen összeírt, már Zala mellett Vas megyébe is belógó, királysági jánosházi náhije kivételével mindenütt megjelenik, éppúgy a magyarok által, mint a vlahok kezén összeírt falvakban és városokban. Az adók mértéke között sincs különbség, mindkét népesség esetében 5–540 akce között mozgott településenként.⁶⁰

A területen kimutatható két katonaparaszti csoport – az 1546 és kb. 1556 között adómentes bastinákon élők, valamint az 1570-re betelepített vlahok – megjelenése között eltelt viszonylag rövid idő felveti annak a lehetőségét, hogy Szigetvár sikertelen ostroma után (1556) a bastinákon ülő magyar szolgálattelvőket a koppányi szandzsákban egyszerűen megbízhatóbb és széle-

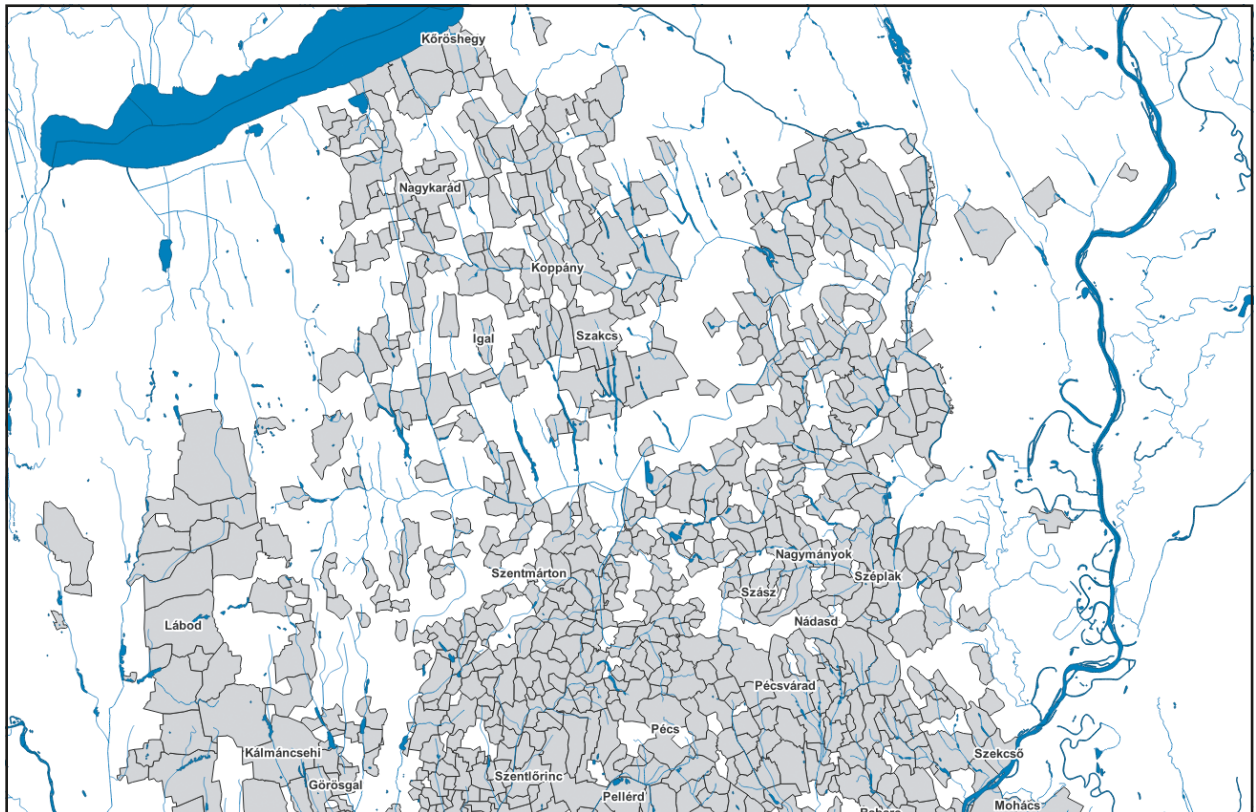
⁵⁶ SZ. SIMON et al. é. n. Konkrét példák: a szegedi szandzsák kiterjedése 1546-ban: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/1546_1; a füleki szandzsák kiterjedése 1559-ben: <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/1559>; a füleki szandzsák kiterjedése 1570-ben: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/1570_korul (Letöltés: 2022. 04. 30.). A szandzsákok első felmérései esetében a terepfelmérő portyautvonalak szerepére lásd: SUDÁR 2020, 15–18.

⁵⁷ BOA TT.d 563. 172–177. Ezt a deftert Vass Előd a szandzsák 1556-os összeírásának tekintette, nem kis félreértésekre adva lehetőséget. VASS 1972, 57–89. A koppányi szandzsák kialakulására és kiterjedésére lásd újabban: SZ. SIMON 2022b, 53–84.

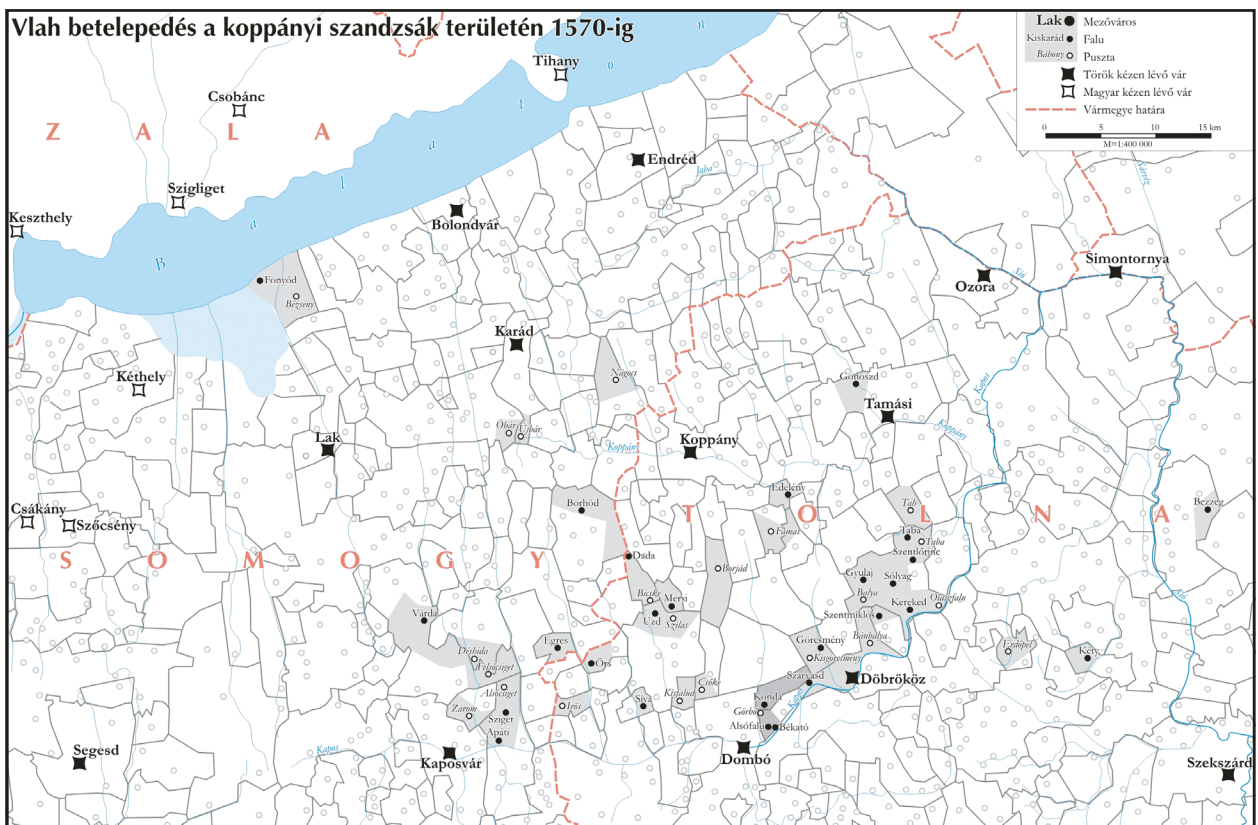
⁵⁸ A két népelem és a különböző jogállású személyek keveredését kifejezetten tiltották, mint azt a pozsegi szandzsák 1545-ös összeírásában kifejtik: „Ezeken [a vlahokon] felül ha kívülről jönnének rájuk, azok vlahsága nem fogadtatik el, [korábbi] helyeikre küldésenek vissza, úgy, hogy ha nem küldetnek vissza, akkor a szandzsák bégjei büntetessenek meg, mondván, parancsba foglaltattott...” („[...] bunlardan gayri haricden re'aya gelürse eflaklğa kabul olunmayub girü yerlerine gönderile şöyleki yerlerine gönderilmeye sancağbeğleri mücrim olalar deyü ferman olunmagın [...]”) BOA TT.d 243. 65., 68., 85., 86., 97., stb.

⁵⁹ BOA TT.d 676. 81r–99v.

⁶⁰ Vö.: HEGYI 2007, 326.

1. kép. A mohácsi szandzsák Kapos-völgyi régiója 1546-ban (BOA TT.d 441 – Készítette Sz. Simon Éva)

2. kép. Vlah betelepítés a koppányi szandzsákba 1570-re (BOA TT.d 563 – Készítette Nagy Béla)

sebb feladatkörben alkalmazható vlahokra cserélték. De reális-e ez a feltételezés és ha igen, akkor milyen okai lehettek? A szakirodalom rendre hangsúlyozza, hogy a vlahokat katonai szervezetük szerint, kenézeik megnevezésével együtt írták össze a koppányi szandzsákban.⁶¹ A jelenség már önmagában azt mutatja, hogy nem polgári szolgálat végzése céljából telepedtek ide. Megjelenésük Szigetvár oszmán kézre és Veszprém vissza, magyar kézre kerülése (1566) után következett be. A telepítést mindkét esemény előmozdíthatta. Az 1568-ban megkötött drinápolyi béke árnyékában, a nyugalom fenntartása érdekében, az északi és nyugati természetes határok (vizek) védelmének megerősítése éppúgy logikus lépésnek tűnik, mint a béke 17. pontja alapján a „szigorúan” saját területen végzett várerődítések fegyveres erővel való biztosítása.⁶² A koppányi vlahok katonai szervezetét azonban csak töredékesen őrizte meg számunkra az 1570-es oszmán összeírás, ezért gyakran ismét csak analógiákra hagyatkozhatunk feladataik meghatározása során. Legfelsőbb vezető rétegüket nem is az adódefterből, hanem a közigazgatási egység timár javadalombirtokosokat tartalmazó jegyzékéből ismerhetjük meg. Ők nem csupán adómentességet élveztek, de fizetséget is kaptak az oszmán államtól.

A koppányi megtelepedett vlahok (*eflakan ki mütemekkinan şudend*) katonai vezetője a vajda (*voyvoda*), Radics István volt, aki 3000 akcse értékű javadalombirtokot kapott szolgálatai fejében.⁶³ Cserébe a közösség által kiállított katonaság (*müszellemek*) felett parancsnokolt. Az egy faluból (*kariye-i Fonyód*⁶⁴) és három pusztából (*mezra'a-i* Alsócsiget, Felsőcsiget, Bézsény)⁶⁵ álló birtoka Kaposvártól északra, a vlahok által megszállt régió legnyugatibb pontjain feküdt. A Kaposvár közvetlen előterében fekvő pusztáit (Alsó- és Felsőcsiget) olyan helyek vették körbe, amelyek az eflak közösség kezén voltak (Déshida és Zarom puszták (*mezra'a*),⁶⁶ Sziget, Egres és Várda falvak (*kariye*)⁶⁷ lásd az 2. térképen). Ezeknek a helyeknek a vlah lakossága azonban nincs a defterben név szerint felsorolva, nem ismerjük falusi előjáróikat sem, csupán azt tudjuk, hogy összesen 15 háne után fizettek adót. Ezzel szemben egy kivételével (Sziget) mindegyik települést bejegyezték a defter első, magyar adófizetőket tartalmazó részébe is. Három helynek a magyar lakossága is szerepel név szerint (a vlah pusztaként említett Zarom [!], valamint Egres és Várda).⁶⁸ A vlahok tehát itt nem elhagyott helységekre költöztek, hanem a magyar lakosságra telepedtek rá, azaz nem a szegedi szandzsákban fentebb bemutatott gazdasági okok – az adózók pótlása vagy a birtokos jövedelem kiegészítése – állhattak a vándorló népesség ide telepítésének a hátterében.⁶⁹ A vajda másik két települése arra is választ kínál, hogy milyen feladatra érkeztek a vlahok. 1570-ben ugyanis az oszmánok vár építésébe kezdtek Fonyóddal szemben, Bézsényben.⁷⁰ A vajda másik két birtoka pedig éppen ez

⁶¹ VASS 1972, 59; HÓVÁRI 1990, 108–109; HEGYI 2007, 330; ÇOBAN 2008, 179–189.

⁶² „(...) mindkét félnek szabad legyen s álljon jogában, tetszésének, érdekeinek és szükségleteinek megfelelően bármilyen létesítményt felépíteni, kijavítani, megerősíteni és erődíteni, de csak akkor, ha az építmény közvetlenül, ténylegesen és minden vita nélkül felismerhetően az építő fél földjén, területén és körzetében készül. A másik fél földjén, területén és körzetében bármiféle építményt felépíteni, kijavítani, megerősíteni vagy erődíteni ezentúl, e béke tartama alatt a legkevésbé sem szabad és semmiféle címen nem is engedhető meg.” SINKOVICS 1968, 148.

⁶³ BOA TT.d 505. 34.

⁶⁴ A települést hol városként, hol faluként írják össze. 1570-ig a karádi, utána a marcali, majd ismét a nagykarádi náhijébe sorolták be. Ez alkalommal Fonót alakban leírva faluként.

⁶⁵ Csiget nevét a Kaposvár-Toponár kaposfüredi határában fekvő Csiguti-rét őrizte meg, míg Bézsény-pusztát ma Fonyód közigazgatási határán belül fekszik.

⁶⁶ Deseda, Somogyaszaló része, míg Zarány-pusztát Kaposvár-Toponár kaposfüredi határában fekszik.

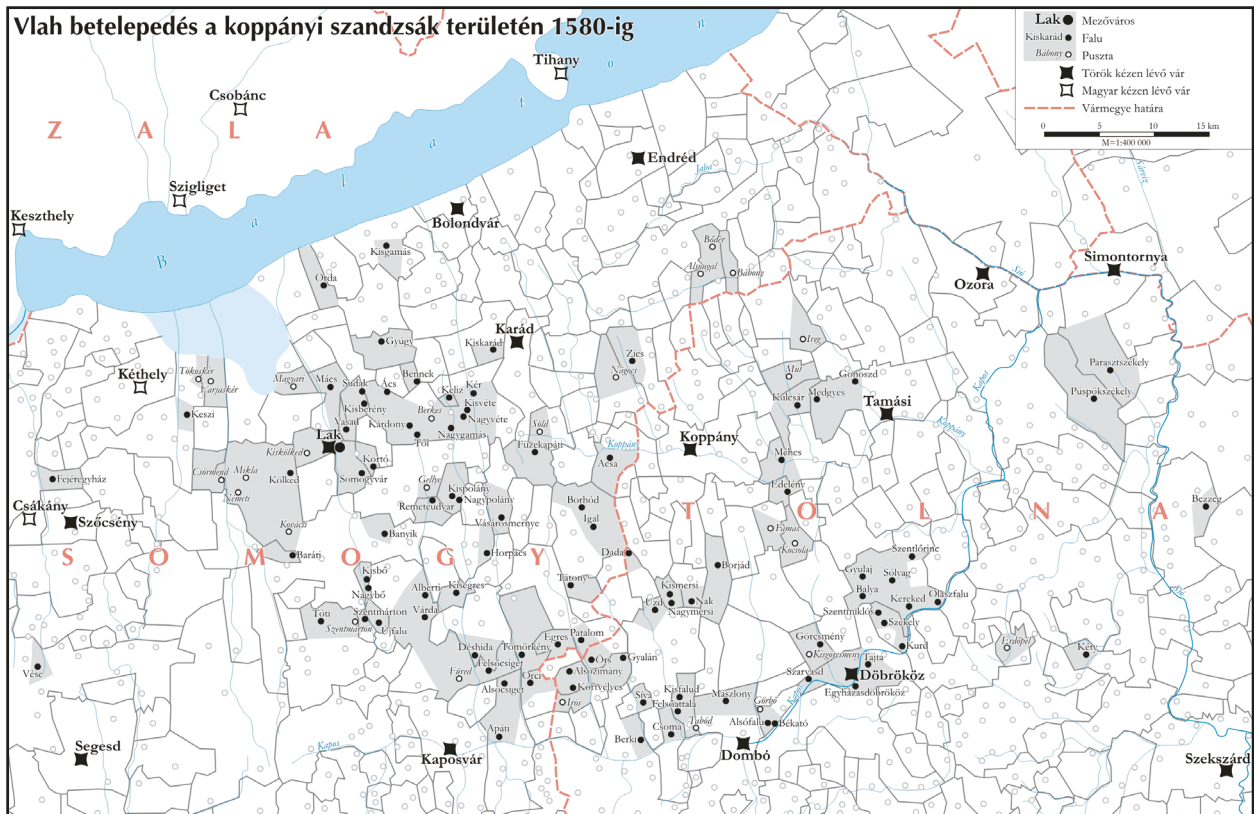
⁶⁷ Sziget Kaposvár-Toponár része, Rácesgrespusztát Magyaratádtól délnyugatra fekszik. Várda önálló község a Kaposvári járásban.

⁶⁸ A vajda pusztái körül a magyar–vlah települések gyűrűjét egy újabb, a hajdani bastinás falvak külső gyűrűje keretezte (Déshida, Kenderesújfalú, Alsószimány, Tömörkény és kissé távolabb Hetés). Alsószimány és Hetes esetén magyar birtokosaik, Imreffy és Nyáry Ferenc is bastinán ültek 1552-ben.

⁶⁹ Az egyes náhijék lakosságának visszatelepedésére és a kistérség részletes vizsgálatára: SZ. SIMON 2022b, 53–84.

⁷⁰ PÁLFFY 1999, 140. A vár 1571 őszén már állt. Magyar Bálint felesége, Lengyel Brigitta férje betegsége miatt 1571. szeptember 6-án maga írt Batthyány Kristófnak segítségkérő levelet Szigligetből, melyben katonát kér a férje parancsnoksága alatt álló Fonyódba, mert „az Terek mondhatatlan ighen sokan gyewlt az Beseny Castelba, ketseg nelkwl Fonodot akarja megh keserteny.” MNL OL P 1314 Batthyány család levéltára, Missiles No. 30228. 1572-ben Takaró Mihály korábbi tihanyi kapitány került Magyar Bálint utódjaként Fonyódra. Szolgálati helyének elfoglalása után ő is várépítésbe kezdett. SZABADOS 2017, 73–74.

3. kép. Vlah betelepedés a koppányi szandzsákba 1580-ra (BOA TT.d 676 – Készítette Nagy Béla)

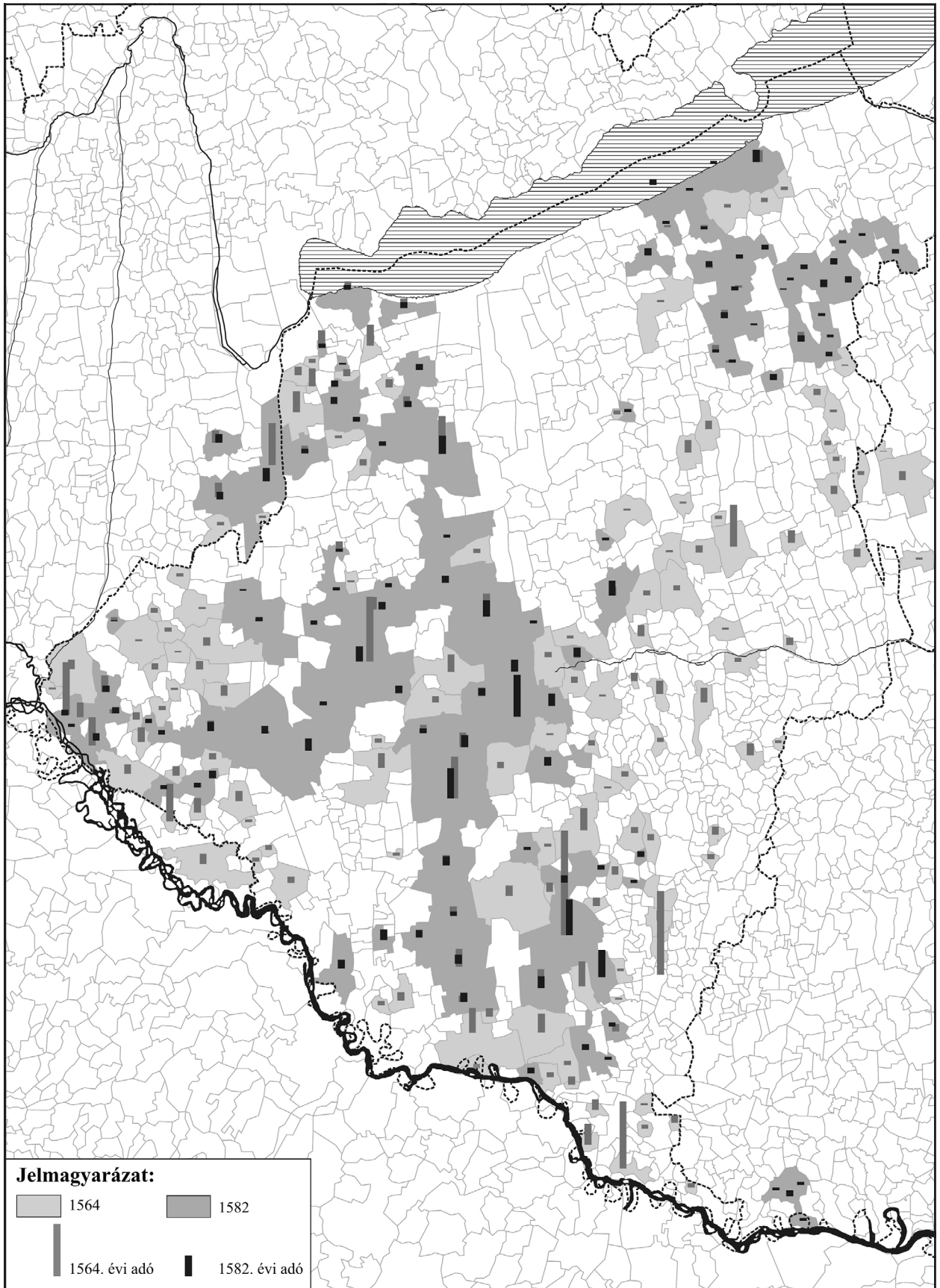
a két hely volt. Az eflakok telepítésének egyik célja tehát – ahogyan azt az írott és a régészeti források egyaránt alátámasztják – nem lehetett más, mint a fonyódi, magyar várral szembeni építkezés katonai és műszaki támogatása, hosszú távon pedig Fonyódnak, a Balaton déli parti egyik utolsó magyar erősségének (a másik Kéthely volt 1586-ig magyar kézen) a bevétele.⁷¹ Úgy véljük, hogy ezért rendelték a vajda alá a 16 fős műszellem katonaságot, akik az 1570. évi összeírás legvégén név szerint is szerepelnek. Fonyód bevétele és egyben lerombolására 1575-ben került sor. 1580-ra, a következő szandzsákösszeírás idejére pedig már teljessé vált az oszmánok nagyrészt a vlah falvak védelmi képességére építő „Kanizsával szembeni védelmi rendszere”. Szigetvár török kézbe vétele után a dél-dunántúli magyar adóztatás új kulcsvára ugyanis az 1568-tól királyi kézbe vett Kanizsa lett.⁷² Az innét és előváraiból⁷³ induló magyar portyákat tartóztatta fel a Balaton partján Fonyód ellenváraként 1570-ben felépült Bolondvártól az 1572-ben már oszmán zsoldosokkal megrakott Lakon, az 1578-tól biztosan oszmán lovassággal ellátott Szöcsényen és az 1570-ben megerődített Segesden keresztül a még 1555-ben oszmán kézre jutott Kaposvárig húzódó, a természetes vizek védelmét is kihasználó mélységében tagolt védelem. Ennek a rendszernek a második lépcsőjét a vlah településekből álló „sorompó” képezte, amely elviekben teljesen lezárta a mögötte elterülő koppányi és karádi náhijébe vezető utat.⁷⁴ Végpontjait a vajda 1570-es birtoktestének települései adták: délen Alsó- és Felsőcsiget és a környező oláh–magyar vegyes lakosságú falvak, míg északon Fonyód

⁷¹ Az eseményeket alátámasztják a Gallina Zsolt és Somogyi Krisztina által vezetett régészeti feltárás eredményei. Az M7-es autópálya nyomvonalán Fehérbézsény határában feltárt temető balkáni eredetű közösség jelenlétére utal. Erre részletesen lásd Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi tanulmányát ugyanebben a kötetben.

⁷² SZAKÁLY 1981, 102–103.

⁷³ 1566 után Kéthely, Csákány, Kiskomár, And, Botszentgyörgy, Mórchely, Keresztúr, majd a kör az 1577-es nagy bécsi haditanácskozás során kidolgozott koncepció értelmében bővült a Kanizsa-patak malomgáttakkal felduzzasztott völgyét őrző kis palánkok katonaságával. PÁLFFY 1996, 202.

⁷⁴ HEGYI 2007, 1230, 1239, 1290. A vlah települések vonalának réseit a természetes vízfolyások „tömték be”: Füred és Várda között a desedai berek (ma helyén a Desedai-víztározó), Bó környékén a Bői (Büi) berek, majd Somogyvártól délre az Alsó Berki rét.

4. kép. Magyar adóztatás 1564-ben és 1582-ben Somogy megye területén
(MNL OL E 158 39. kötet – Készítette Demeter Gábor és Sz. Simon Éva)

és az ellenvára, Bézsény, melyek helyét a védelemben Bolondvár vette át, kiegészítve a vlahok által megszállt Somogyvár környéki pusztákkal. 1580-ban az elkészült vlah rendszer központjában a vajda 44 műszellemre duzzadt hadereje és egyetlen helyből álló, új, 3500 akcsét érő javadalombirtoka, Ács (ma: Hács) település állt. A rendszer kísértetiesen hasonlít az 1540-es évek közepétől vélhetően 1556-ig működő Szigetvárral szemben kialakított baranyai műszellem rendszerhez. Akkor, ott még magyar katonaparasztok szolgáltak. 1580-ban a magyar védelem új kulcsvárával szemben már vlahokra épült a török határvédelem.

Az előljáráóság második szintjét 1570-ben a javadalombirtokos kenézek jelentették. Birtokaik szintén a Kapos-menti „folyosó” nagy vlah településtömbjétől távolabb, a karádi náhijében feküdtek. Egyikük, Radics Branity, mint a letelepedett vlahok (*eflakan ki mütemekkinan şudend*) kenéze, a Koppány folyó partján fekvő Óbár és Újbár pusztákat kapta 2000 akcse értéken.⁷⁵ A településeknek azonban a puszták (*mezra'a*) mivoltukra utalással ellentétben az 1570-es összeírásban szintén volt magyar lakossága. Sőt, Óbár településnek 1565-ben még összeírták bastináit is korábbi tulajdonosaikkal együtt, tehát ott hosszasan tovább élt a magyar katonaparaszti szervezet is. A két hely egyaránt mintegy 20 km-re feküdt a szandzsákközpont Koppánytól, valamint a vlah településeket felölelő náhije központjától, Laktól, és csak alig több mint 10 km-re a szintén délszlávok által is lakott Igal városától.⁷⁶ 1580-ra itt a Koppány nyugati völgyében is megszorodtak a vlah települések. Oka elsősorban Veszprém magyar kézre kerülése miatt a pápai, veszprémi, palotai magyar katonaság kelet-somogyi adóztatásának megélénkülése, elsősorban a kőrösi náhije területén (lásd a 4. térképen). Ezt az oldalt zárta a természetes védvonalra, a Koppány folyó völgyére támaszkodva a vlah települések itteni sora. A másik kenéz, Radics Branity fia, Obrad volt, akinek birtokai szintén a karádi náhijében, tehát a Kapos-völgyi tömbtől északra feküdtek, de eddig az azonosításuk nem sikerült (Aszlár, Császtó).⁷⁷

A vlahok vezetőinek harmadik rétege a helyi előljáráóság. Ők nem kaptak javadalombirtokot, az 1570-es szandzsákösszeírásban jelennek meg az adózók között, legtöbbször adómentesként. Az itt feljegyzett 29 eflak falu és 26 puszták közül 13 falunak és velük együtt kilenc pusztának név szerint sorolta fel az összeíró a lakosságát, valamint az élükön álló adómentes kenézeket és falusi előljáráókat, a primiküröket.⁷⁸ Ebbe a csoportba a helyek kevesebb, mint fele tartozott. Ezek a települések mind a Kapos völgyének keleti szakaszán feküdtek: Toka (?) Balya pusztával, Nagy- és Kisgörcsmény, Szentmiklós, Békató, Szarvasd Alsómegeyer pusztával, (Csiszár)Szék, Csád Farnas pusztával, Taba, Gyulaj Kistaba pusztával, Kereked, Bezzeg Tah pusztával, valamint Alsófalú Mindszent és Nagykirály pusztákkal, továbbá Dada (lásd a 2. térképen). Ezek a simontornyai határtól a már 1545-től zsoldos várvédőkkel ellátott Döbröközig nyúltak. Tőlük északra, Tamási várának körzetében a simontornyai szandzsákhoz tartozó vlahok településeit találjuk.⁷⁹ A két rendszer kétségtelenül összefüggött egymással. A részletesen összeírt településeknek soha nincs a defter első részében magyar lakossága. Ha szerepelnek is korábban (1565-ben), akkor mindig ráják nélküli (*hali ez ra'yyet*) pusztaként (*mezra'a*) vannak összeírva (Görcsmény, Békató, Szarvasd, [Csiszár] Szék, Csád, Alsófalú). Területük a Kapos-völgyi „folyosó” benépesítésre váró felén feküdt. A falvak élén álló kenézek ennek az elpusztásodott területnek a betelepítését szervezték. A tíz évvel későbbi, 1580-as összeírás ebben a tömbben alig mutat változást, csupán egyes falvakban az adófizető háának száma növekedett. A települések közt minimális cserélődés figyelhető meg, de nincs intenzív növekedés, mint a Kanizsával vagy a Palotával szembeni régióban. Az itteni falvak előljáráóit ekkor

⁷⁵ BOA TT.d 505. 35.

⁷⁶ A rákok betelepítésének idejét Igalra Fenyvesi László a tizenöt éves háború idejére teszi. Forrásainkban 1580-tól már 1000 akcse adóval tartozott az ott élő eflak lakosság. 1582-ben 14 hánéjukat írták össze. FENYVESI 1985, 202; BOA TT.d 676. 85r.; ÖNB Mxt. 591. 41r–v.

⁷⁷ BOA TT.d 505. 35.; ÇOBAN 2008, 181.

⁷⁸ A tisztségek középkori előzményeire és balkáni jelentéstartalmára: LUKOVIĆ 2015, 29–45.

⁷⁹ DÁVID 1982, 67 (Adorján, Bolófalú?, Dorog, Fornád, Hegyi?, Kecő, Szentmárton, Tahí).

már nem jelzi külön a defter, bár primikürjeik nevei általában megtalálhatók a lakosság soraiban. A kenézek szintén eltűntek. Talán befejezték feladatukat. Csupán két helyen, Dadán (Radoj Ivan primikür esetleg azonos Rados Ivanovity kenézzel) és az ismeretlen helyű Lótán maradnak továbbra is. Az összeírásban először felbukkanó településeken új kenézek jelentek meg, akik együtt érkeztek a vlah közösséggel, ezzel is erősítve azt az érzést, hogy a betelepítés feladatát kellett elvégezniük. A telepítés szervezetségét pedig a betelepítőkről az összeírásokban olvasható pontos jegyzék teszi megkérdőjelezhetetlenné.

A telepítés mikéntjére vonatkozóan érdekes összevetési lehetőséget kínál a helyek korábbi, illetve párhuzamos oszmán javadalombirtokosainak áttekintése. 1570-ben három település kivételével (Dada, Uzd, Síva)⁸⁰ a vlah falvak – a Balkánon megfigyelhető gyakorlatot követve – kezdetben a koppányi szandzsákbég birtokát képezték.⁸¹ A korábbi évek birtoklástörténete azonban érdekes részleteket mutat meg. 1565-ben a vlahok vajdájának birtoka, Fonyód még Abdí Abdullah koppányi alajbég kezében volt, míg Alsó- és Felsőcsiget Bálí tamási azab agáéban. A kenézek ismert birtokai pedig Perváne koppányi vojvoda javadalmai voltak. Ugyanő bírta Déshidát és Örsöt is.⁸² A javadalombirtokok kiválasztott köre tehát már korábban is a terület katonai középvezetőinek fennhatósága alá tartozott. A stratégiai pontok egy részének felügyeletében 1570-ben változás állt be. Az agák és vojvodák birtokai a zalai határszélre, a hídvégi-zalavári átkelési pont körzetébe és Tihannal szembe, a Balaton partjára kerültek, míg ahogy fent már láthattuk, Kaposvár előterében, és a Kis-Balaton és a Marcali-hát felől érkező portyák útvonalán a vlahok települései váltották fel mindinkább a határvédelmet.

Dada, melynek 1580-ban is megmaradt a kenéze, egy másik érdekes esetet mutat meg. Már 1546-tól bastinás hely volt.⁸³ 1568-ban a koppányi miralaj fia, Mehmed szerezte meg, majd két másik vlah faluval együtt 1570-től Júszuf koppányi miralaj bírta. Javadalmához (Gölle településsel kezdődő birtoktest) azonban ezek környezetében még több magyar falu is hozzátartozott, az alajbégi településeknek egy másik stratégiai fontos tömbjét hozva létre.⁸⁴ Ez a településtömb a korábban már említett Berkigáttól indulva északra húzódott Koppány irányába. Elhelyezkedése egyértelműen bizonyítja, hogy a szandzsákbég vlah birtokai közül kivált három eflak település feladata különleges volt. Júszuf alajbég vezetésével a Kapos gázlóját kellett védelmezniük, azaz vlah lakóik *derbend* szolgálatot teljesítettek. A keresztény származású Júszuf (Abdullah) kezdetben Koppány szomszédságában birtokolt. Kezén volt egy csiftlik is saját nevével jelezve (!).⁸⁵ 1565-ben simontornyai alajbégeként írták össze, eddigi ismereteink szerint 1570-ben kerül csak vissza a koppányi szandzsákbégekhez. Birtoktestében magával hozott simontornyai településeket is, többek között Adorjánt, mely a szomszéd szandzsák vlahok által megtelepedett helyei közül való, illetve még több környező falut a Koppány–Kapos torkolatvidékéről.⁸⁶ A telepítésekben betöltött aktív szerepéről tanúskodik egy 1575. augusztus 22-én kelt *ruznamçe* bejegyzés, mely szerint mivel többek közt részt vett a kani-zsai várból kitörő magyar katonaság visszaverésében, javadalomemelése részeként megkapta Bat⁸⁷ pusztát azzal, hogy az ellenséges területről (*darü'l-harbdan*) rájákat telepítsen rá.⁸⁸ Új szerzeménye

⁸⁰ Dada-pusztá Igal területén, Uzdpusztá Gölle külterületén, Síva Attalától nyugatra, Nagyberki környékén feküdt, mindhárom település a mai Somogy megyében.

⁸¹ Vö.: ANTOV 2013, 139.

⁸² BOA TT.d 353.

⁸³ Magyar birtokosa, Novák János is a bastinatulajdonosok közé tartozott.

⁸⁴ Birtokai: Gölle, Uzd, Síva, Dada, Attala, Kisfalud, Nagyinám; Adorján, Alsó- és Felsőmajsja, Marton stb. Ezeknek a településeknek az észak–déli sávjában a korábban kondominiumként, kettősen adózó területéről már 1564-re visszaszorult a magyar adóztatás, miközben a szomszédos vidékeken a magyar adózás továbbra is fennmaradt, sőt terjeszkedett. MNL OL E 158 39. kötet 326–361 (Somogy, 1564).

⁸⁵ Több esetben találunk példát arra, hogy a magyar bastinatulajdonosok később csiftlikbirtokosként jelentek meg az összeírásokban. DÁVID 2023, 113.

⁸⁶ DÁVID 1982, 67.

⁸⁷ Ma Kaposvár része, Toponár területén.

⁸⁸ ÖNB Mxt. 571. lapszámozás nélkül (MNL OL W 142 számú mikrofilmtekercs digitális másolatán: 1332. jpg).

Kaposvár, és a vajda hajdani birtoka, Alsó- és Felsőcsiget közelében helyezkedett el, a Kanizsával szembe letelepített vlahok településtömbjétől nyugatra. A göllei javadalombirtok helységei 1580-ban is alajbégi kézen maradtak. Előbb a posztra újonnan lépő Szinán lett a birtokosuk, majd három év múlva rövid ideig Szelim unai kapudán követte, akinek korábbi flottaparancsnoki tapasztalatai is alátámasztják a birtoktestnek és benne a vlah falvaknak a gázló védelmében betöltött szerepét.⁸⁹

Az utolsó példa jól mutatja be a rendszer összetettségét. A Koppány és Szakcs között fekvő Csád falunak (!),⁹⁰ mely 1570-ben a hozzá tartozó Farnas pusztával⁹¹ együtt került bele az eflak közösség defterébe, az oszmán birtokosa 1552-től kezdve 1570-ig ugyanaz a személy volt. Ennek a szpáhinak a Gerézd faluval kezdődő javadalombirtokához (*dirlik*) az említett Csádon kívül Várong, Peremarton, valamint a vlahokkal 1570-re szintén betelepített Borhód és Kakasd tartozott. Kakasd Gölle mellett feküdt, a berkigáti út mentén, a fent Júszuf alajbég kezén bemutatott *derbend* szolgálatot ellátó birtokok folytatásában, jó stratégiai helyzetben. A többi település tőle északra, melyek szintén mutatnak egyfajta rendezési elvet: a pálosok kolostorát, a ma Somogydöröcske határában található egykori Szentpált vették körül.⁹² 1552-ben a *dirlik* kialakulásakor az oszmán összeírások szerint csupán Gerézd⁹³ és Várong⁹⁴ volt falu, a többi hely puszta. A két falu már 1546-tól kezdve bastinás hely volt, mindkét településen három-három magyar katonaparaszt élt egészen 1552-ig. Ekkor az egyikük, Pizskop (Püspök) István nevű zimmi, aki a gerézdi bastinák közül az egyiknek volt a birtokosa, „magasabb státusba” lépett, szpáhivá avanszált. Javadalom birtokát maga kezdte építeni. A veszprémi püspökség somogyi birtokainak egyik központjáért, a Gerézd szomszédságában fekvő – az oszmánok által pusztaként összeírt – Peremarton⁹⁵ települést lefizette az illetéket (*tapu*), ezért az uralkodói defterben a nevére íratott. Továbbá szerzett egy csifliket Ónárd és Dalmad között (szintén a kolostor közelében), majd pontosan nem ismert tevékenységéért a fent bemutatott gerézdi birtoktestet (*dirlik*) kapta javadalomként 5999 akcse értékben, amelyet egészen 1570-ig változatlanul birtokolt. Vallását és nevét mindvégig megtartva keresztény szpáhi lett. 1555-ben már „István, Isten kegyelméből a hatalmas török császártól Koppány megyében választott koppányi püspök” néven levélben szólította fel a magyar vég helyek, Kéthely, Marcali, Kanizsa, Csákány, Mesztegnyő és Szenyér településeinek lakóit, hogy térjenek a török császár és a koppányi bég hűségére és indítsanak mielőbb két-három tagból álló hódoló küldöttséget.⁹⁶ A javadalmába tartozó fent említett Csád még 1565-ben is üres és kipusztult helyként jelent meg a defterben, ezért művelését ekkor a szomszédos Szántó falu lakóira bízták,⁹⁷ akik 60 akcsét fizettek a használatáért. 1570-től azonban elvették a falut Szántótól és „István püspöktől” egyaránt, Vukasin kenéz vezetésével betelepítették vlahokkal és besorolták a szandzsákbég hászbirtokai közé. A javadalombirtok egy másik helye, a korábban szintén puszta Borhód 1570-re már benépesült. Joggal feltételezhető, hogy szpáhija telepítette be, méghozzá magyarokkal, akiknek névsorát az 1570-es defter tartalmazza. Ezt a magyarok által lakott részét 1570-ben megtartotta addigi birtokosa, a „püspök”, míg mellette megjelent egy vlahok kezére adott puszta, amely azonban önálló kenéz nélkül került be a szandzsákbég birtok-

⁸⁹ BOA MAD 15283 364.

⁹⁰ Egyházas faluhely Tolna megyében, Koppányszántótól délkeletre kb. 2 km-re, a Csádi-patak Koppányba torkollásától keletre, a Koppány déli oldalán. K. NÉMETH 2015b, 68.

⁹¹ Egyházas faluhely Szakcs keleti szélétől kb. 1,5 kilométerre keletre, a Cseralja-patak nyugati felén, a Varnyasi-dűlőben. K. NÉMETH 2015b, 109.

⁹² GUZSIK 2003, 88–93; M. ARADI 2016, 183; K. NÉMETH 2015a, 149–150.

⁹³ Egyházas faluhely a Somogyacsától északkeletre 2 km-re fekvő Gerézdpusztától délre, a Koppányba torkolló Dióserdei-árok déli oldalán, a Pusztaszentegyház-dűlőben (Somogy megye). K. NÉMETH 2015b, 124.

⁹⁴ Tolna megyei település a Dombóvári járásban.

⁹⁵ A 16. század közepén a veszprémi püspök Somogy megyei Peremarton kúriájához tartozó települései voltak Gerézd, Acsa, Tótfalu, Tomé, Kortó, Csököly, Görgeteg, valamint Lulla, Csege, Bálványos, Egyházaskapoly, Kötcse, Csepel, Csehi, Kistúr, Egres és Bedeg. MNL OL E 156 U et C Fasc. 69. No. 14.

⁹⁶ BOA TT.d 665. 113., 107; BOA TT.d 1030. 51.; MAKSAY 1969.

⁹⁷ „Mezkur mezra’a hali ve harabe olup, kanun-i padişahi mucibince tapuya müstehak olmağın, kariye-i mezbure sakinlerinden Kış Mate ve Markoş Antal ve gayrihi nam zimmlere tapuya verilip öşrin eda eylemek üzere defter-i cedid-i hakanide üzerlerine kayd olundu.” BOA TT.d 665. 136.

testébe. A példa jól mutatja, hogy magyar birtokos, egyházi személy, paraszt vagy szpáhi egyaránt tevékeny részesévé válhatott az oszmán telepítési politikának.

István püspökről alias Püspök Istvánról Hegyi Klára feltételezi, hogy esetleg részt vállalt a vlahok lelki gondozásában.⁹⁸ A nevéből adódó véletlenül kínálkozó lehetőségen kívül nem zárható ki, hogy esetleg a pálos szerzetesrend tagjai közül keveredett a fent leírt helyzetbe, de még inkább lehetséges, hogy a Gerézdet az 1500-as évek közepén bíró veszprémi püspökséghez tartozó személyként, mint a településen a püspökség képviselője, kvázi magyar birtokosa lépett katonaparaszti sorból oszmán szolgálatba.⁹⁹ Amennyiben egyházi személy volt, nem lehetetlen a lelkipásztori szolgálata, annál is inkább, mert kezdetben ortodox papság nem volt a környéken. A terület első egyházi intézményét, a grábóci kolostort alapító görögkeleti szerzetesek 1580-ban érkeztek csak a dalmáciai Dragovity kolostorából.¹⁰⁰ Évkönyvük néminemű választ ad az itteni vlah népesség származására vonatkozóan: „Amikor a török elfoglalta földünket, Szulejmán legyőzte a magyar Lajos királyt, s mindenfelé fosztogatott, leginkább földünkön, Szerbiában, de Boszniában, Szlavóniában és Dalmáciában, ahonnan a mieink közül sok keresztény menekült erre a magyar földre...”¹⁰¹ A részletből nem derül ki, hogy azonnal vagy kerülővel, több helyen is szerencsét próbálva jöttek-e a délszlávok a somogyi–tolnai területekre. Származásukra nézve szerbnek, bosnyáknak, szlavónnak és dalmátnak egyaránt azonosítja őket a *letopis* szövege. A legpontosabb meghatározásukat az 1573 júniusában Tolna megyén áthaladó Stephan Gerlach naplójából tudhatjuk meg, aki a következőket jegyezte le: „Gonosz, tolvaj, áruló nép is lakik köztük [a magyarok között] csaknem Bulgáriáig szétszórva, ők a rácok. Horvátul beszélnek, mert onnan valók, elismerik Szent Pál leveleit, babonájuk és vallásuk csaknem olyan, mint a görögöké, sok keresztényt elárulnak, néhánynak segítenek is sok pénzért. Jól ismerik a keresztény földre vezető utat. Gyakran segítenek a törököknek, hogy embert és állatot rabolhassanak.”¹⁰² A megkülönböztető jegyük egyedül keresztény mivoltuk, melyben ortodox és katolikus elemek egyaránt megtalálhatók voltak.¹⁰³

A defterek alapján megállapítható, hogy egy részük 1570-re már letelepedett és katonai szolgálatba állt, míg más részük még a Kapos folyó mentén a pusztá területeket népesítette be. Újabb hullámuk érkezett 1580-ra, újabb településeket és pusztákat megszállva. Az 1582 körül készült alkudefterük pedig szintén újabb betelepülőket (*doselac*) jegyzett fel a korábban népesített települések esetében is, újra megnevezve kenézeiket. Ekkor összesen 1110 férfi neve szerepel a defterben. Számuk tehát folyamatosan növekedett a területen.

A növekvő vlah lakosság elleni magyar incidensek miatt 1580-tól folyamatosakká váltak az oszmán panaszok. Januárban Üvejsz budai beglerbég Ernő főherceghez írt levelében a tihanyiaknak és a veszprémieknek Koppány és Simontornya körüli oláh (vlah) falvak kirablását róttá fel.¹⁰⁴ Egy hónappal később ismét békebontásnak minősítette a veszprémiek, palotaiak, csobánciak, tihanyiak, pápaiak, devecseriek és a környező magyar végházak egymást érő támadásait, melyek során a Szigetvár bevétele óta adót nem fizető lakosságot elragadozzák és az „vionnan le telepödöth valamy zegeny olahoknak faluiokat dulliak foztiak”.¹⁰⁵ 1582-ben Zrínyi György dunántúli főkapitány kényszerítette rablással és égetéssel magyar adózásra a „koppány szandczákságban oláhok(at), kik oda

⁹⁸ HEGYI 2007, 331.

⁹⁹ Gerézdi birtoklására: MNL OL E 158 39. kötet 311 (Somogy, 1564), 358 (Somogy, 1557, 1564); K. NÉMETH 2015b, 123–124.

¹⁰⁰ Dragovity (Szent Katalin) kolostor Horvátországban, Vrljka, Split közelében. 1522-től török uralom alatt állt, a klisszai szandzsák részeként.

¹⁰¹ SZILÁGYI 1999, 14; FENYVESI 1985, 205.

¹⁰² GERLACH 1573, 120.

¹⁰³ 1622-ben, amikor a magyarul nem tudó Don Simone Matkovich bosnyák származású világi pap (bapskai plébános) missziós útján Somogy megyei hódoltságba is eljutott, az ott élők körében prédikált, gyóntatott és térített. Molnár Antal ennek alapján arra következtet, hogy az észak-somogyi délszláv bevándorlók részben katolikus vallásúak voltak. MOLNÁR 2003, 141–142.

¹⁰⁴ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFŰ 1915, 209.

¹⁰⁵ TAKÁTS – ECKHART – SZEKFŰ 1915, 210.

feöl adótt nem attak”¹⁰⁶ Az oszmán végházak mögötti vlah falvak dúlása válasz volt a szigetvári Szári Ali bég korábbi adóztató portyáira, melyekkel a magyaroknak a Kanizsa-patak vonalában ekkoriban kiépülő védelmi rendszere mögé hatolt be. A vezetése alatt álló katonaság 1579-re Zala és Vas megyében hatalmas területeket próbált adó alá kényszeríteni, kiépítve ezzel Kanizsa hátában az oszmán hódoltságot.¹⁰⁷ A korábban a magyar kamara által adóztathatatlan somogyi–tolnai régió benépesülése és gazdagodása a települések magyar birtokosainak és különösen a szomszédos magyar végváraknak az érdeklődését is felkelthette, de a vlahok által lakott helyek ellen irányuló támadások mögött ennél jóval többet sejtethetünk. Az adóztatás köpenyébe bújtatott támadások a magyarok ellen vetett oszmán védelmi rendszer egy fontos elemét érték. Ennek a védelmi zónának az erejét nem a várak hóstátjának védelmében lakó szpáhik és várkatonák adták, hanem civil településeken élő katonaparasztkok, akik a stratégiai pontokon teljesítettek szolgálatot, ezzel akadályozva, de mindenképp megnehezítve a magyar adóztatás behatolását az oszmán végházak mögötti térségbe és az adónak, vagy nevezhetjük zsákmánynak is a kijuttatását a királyságba. Ennek fényében nyer értelmet az az 1586–1587 teléről fennmaradt adat, mely szerint erre az időre a magyar katonai vezetés elhatározta a Balaton és Somogyvár közötti terület „thrák” lakosságának kiirtását.¹⁰⁸

KONKLÚZIÓ

A szegedi hajmánék és a koppányi szandzsákban letelepített vlahok szerepköre, bár ugyanúgy a népességét veszített tájon jelentek meg és telepednek meg, mégis merőben eltérő volt. A szegedi szandzsák délszláv pásztorkodó félnomádjai a birodalom határszélétől viszonylag távol folytatták tevékenységüket, ahol a szabad legeltető területek keresése hajtotta őket, s ez találkozott az adminisztráció tudatos telepítéspolitikájával. Bácska újratelepítése azonban az 1570-es évekre befejeződött, a településhálózat visszaállt a késő középkori szint közelébe, még olyan korábban néptelen vidékeken is, mint a szabadkai és a bajai náhijék területe. Ugyanekkor a privilegizált parasztkok száma visszaszorult: az 1578-as összeírás szerint a zombori náhije falvakban lakó martalócai teljesen eltűntek,¹⁰⁹ a műszellemek kiváltságaikat pedig csak néhány átkelőhelyen tudták megőrizni.¹¹⁰ Ennek hatásaként sokasodhatott meg a Dunántúlra való rác–vlah bevándorlás, ahol az megint csak találkozott az állam érdekeivel: a határszélen hagyományos katonaparaszti szervezetben, meghatározott katonai célok érdekében telepítették le őket, a koppányi szandzsákban is követve a Balkánon már jól bevált módszert. Ezeknek az időtálló céloknak a pontos megfogalmazását olvashatjuk 1545-ben az akkor még határszélen fekvő pozsegai szandzsák összeírásában: *„ténylegesen határvidék lévén, ha ezek a vlahok nem lennének, a vidék felvirágoztatása nem lenne lehetséges és útjain a hitetlenek rablói járnának-kelnének, [ezért] az ő letelepedésük azon a helyen a tartomány felélesztéséhez hasznos és szükséges”*.¹¹¹ 1566 után a koppányi szandzsák területét érő támadások az addig elsődleges déli irány helyett nyugatról, Kanizsa felől, valamint Veszprém és Palota irányából, északról érkeztek. Az 1556-ra végképp csődöt mondó Szigetvárt körülölelő magyar katonaparaszti szervezet – a baranyai műszellemek – helyett az új határszakaszok védelmére a szegedi szandzsák-

¹⁰⁶ SZAKÁLY 1981, 103.

¹⁰⁷ Szári Ali bég túlkapásaira: SZ. SIMON 2014, 175. Végül Üvejsz pasa 1580-ban vizsgálatot (*teftiş*) indított a hajdani szigeti bég ellen, mivel Ali az oszmán részre hódoló falvak népéből sokakat rabságba ejtett, és okozója lett e falvak lázadásának. Pölöske és Sarmás falvakból például kétszáz embert hurcolt el. FODOR 2020, 86–88; BOA MD 39. 99., 133. A béget leváltották, majd a kaukázusi hadszíntérre irányították át.

¹⁰⁸ GAÁL 2002, 218.

¹⁰⁹ FÓTI – PÁNYA 2022, 102.

¹¹⁰ A folyamat egy, a kalocsai náhijében élő ember sorsán szemléltetve három szandzsákösszeíráson keresztül: Csornai Balázs 1560-ban kalauz (*kulağuz, mu'af*), aki a törökkel való együttműködésért cserében nem fizet adót. 1570-ben műszellemnek nevezik, végül 1578-ban egyszerű rája.

¹¹¹ „(...) fi'l-vaki' ser hadd vilayet olub bu eflaklar olmayınca şenletmek ihtimali yokdur ve hem kafirin hursuzları gelüb ve gidecek yollarıdır bunların ol mahalde mütemekkinleri memleket şenletmesine nafi' ve lazımdır (...)” BOA TT.d 243. 65., 68., 85., 86., 97., stb.

ban felszabaduló délszláv katonaparasztság betelepítése kínálkozott. Bár az egyes *katunok*¹¹² áttelepülése nem igazolható egyértelműen, a vlahok áthelyeződése egyik szandzsák területéről a másikra a források alapján bizonyítható. Mozgásuk pontos irányai azonban még nem ismertek. A lakatlanul maradt területek adta lehetőségeket és a hajdani bastinahálózat beépíthető elemeit az eflak rendszer a koppányi szandzsákban is kihasználta, de egyik sem volt a működésének elengedhetetlen feltétele. Csábító a feltételezés, hogy a somogyi–tolnai büntetőhadjáratok, melyek az adóztatható magyar népesség eltűnését okozták a Kapos és Koppány folyók völgyében, vajon nem meghatározott koncepció részeként pusztították-e már az 1540-es években a magyar Szigetvár és a törökké lett Buda közé ékelődő, Dombóval és Döbröközzel megerősített természetes védővonalra támaszkodó sávot. A választ ez esetben nem tudjuk. A Kaposvár és Lak környéki, magyarok által részben lakott térség vlah be- és rátelepítései azonban már kétséget sem hagynak az irreguláris katonaság tudatos határszélre helyezéséről.

A balkáni katonaparaszti rendszerekből az is jól ismert, hogy a teljes népességnek mindig csak egy kis részét kötelezték a tényleges katonai feladatkörök ellátására. Mögöttük egy nagyobb tömeg állt, a hadviselő paraszt váltótársai, családtagjaik, illetve a hajmánék, akik a tartalékállományt képezték. Ez a bármikor aktivizálható tartalék volt az oszmán terjeszkedés egyik kulcsa. A koppányi védelmi övezetek kiépítése után az addig a szomszédos mohácsi/pécsi területektől gazdasági erejében elmaradó, még több szempontból határvidéki mechanizmusokat mutató somogyi–tolnai régióknak is megkezdődött a lassú törzsterületté formálása.¹¹³ Ennek egyik elemét adták a katonai határon, némi túlzással mondhatni a vlahok „sorompóján” belül megjelenő vegyes etnikumú hajmánék, „akik más szandzsákból vagy nem itteni falvakból jövének ide”¹¹⁴ további délszláv elemekkel dúsították a somogyi–tolnai népességet. A magyar etnikum tömbjeinek megtörése az oszmánok felé lojális délszláv lakossággal hosszú távon lehetőséget biztosított az oszmán intézmények és a muszlim hitélet objektumainak, valamint az oszmán polgári lét csíráinak megteremtésére, az Oszmán Birodalom kulturális határainak a kiterjesztésére.¹¹⁵

¹¹² A vlah pásztorok együtt vándorló csoportjainak és állandó szállásaiknak a megnevezése.

¹¹³ SZ. SIMON 2022b, 70–74.

¹¹⁴ „(...) *ahir sancaktan veya haric kuradan geliip* (...)” BOA TT.d 676. 99.; HEGYI 2007, 326.

¹¹⁵ Vö.: SUDÁR 2014; PAPP 2019. Az Oszmán Birodalom határait: SZ. SIMON 2022a, 114–127.

IRODALOMJEGYZÉK

- AKGÜNDÜZ 1994 AKGÜNDÜZ, Ahmet: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* [Az oszmán kánunnámék és jogi szempontból elemzésük]. VII. İstanbul 1994.
- ANTOV 2013 ANTOV, Nikolay: The Ottoman State and Semi-Nomadic Groups along the Ottoman Danubian Serhad (Frontier Zone) in the Late 15th and the First Half of the 16th Centuries: Challenges and Policies. *Hungarian Studies* 27/2 (2013) 219–235.
- ÇOBAN 2008 ÇOBAN, Erdal: Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok az 1570. évi török összeírások alapján. *Aetas* 23/4 (2008) 173–190.
- DAĞLI – KAHRAMAN – DANKOFF 2003 DAĞLI, Yücel – KAHRAMAN, Seyit Ali – DANKOFF, Robert: *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî. Evliyâ Çelebi Seyahat-nâmesi. VII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. İstanbul 2003.
- DÁVID 1982 DÁVID Géza: *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982.
- DÁVID 2023 DÁVID Géza: Bonyhád a 16. században. In: *Bonyhád, a Völgy-ség szíve*. Szerk. László János – Szöts Zoltán. Bonyhád 2023, 99–153. (Völgységi Füzetek 20.)
- DÁVID – FODOR 2009 DÁVID Géza – FODOR Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6.)
- FENYVESI 1985 FENYVESI László: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai (Adalék a hódoltsági rác-vlah-iflák-vojnók problematikához, 1641). In: *Magyar és török végvárak 1663–1684*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger 1985. (Studia Agriensia 5.)
- FODOR 1991 FODOR Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest 1991.
- FODOR 2020 FODOR Pál: *Turbék. Szulejmán Szultán szigetvári Türbevarosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban*. Budapest 2020. (Szigetvár-könyvek 1.)
- FÓTI 2022 FÓTI Miklós: Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi szandzsák területéről: Mikla pusztája hirtelen várossá válása 1578-ban. *TSz* LXIV/3 (2022) 403–416.
- FÓTI 2023 FÓTI Miklós: *The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578)*. Budapest 2023.
- FÓTI – PÁNYA 2022 FÓTI Miklós – PÁNYA István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai nájha települései 1578-ban*. Budapest 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)
- GAÁL 2002 GAÁL Attila: A dombóvár-békatói 16–17. századi temető. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 209–218. (OpusculaHung III.)

- GERLACH 1573 Stephan Gerlach naplója. In: *Ungnad Dávid konstantinápolyi utazásai*. Fordította, a bevezető tanulmányt írta Kovács József László. Budapest 1986, 89–275. (Magyar Ritkaságok)
- GUZSIK 2003 GUZSIK Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Budapest 2003.
- HEGYI 1998 HEGYI Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. *TSz* XL/3–4 (1998) 229–256.
- HEGYI 2001 HEGYI Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135/6 (2001) 1255–1311.
- HEGYI 2007 HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- HÓVÁRI 1990 HÓVÁRI János: Kőröshegy városa (város-i Kőrös) a kőröshegyi náhijében. In: Reöthy Ferenc: *Kőröshegy. Kőröshegy múltjáról és jelenéről*. Szerk. Stirling János. Kőröshegy 1990, 87–139.
- ÍNALCIK 1959 ÍNALCIK, Halil: Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu [A ráják adó-nemei az Oszmánoknál]. *Bellesten* 23 (1959) 575–610.
- ÍNALCIK – RADUSHEV – ALTUĞ 2018 ÍNALCIK, Halil – RADUSHEV, Evgeni – ALTUĞ, Uğur: *Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror. The Ottoman Tax Registers of Nicopolis, Vidin and Braničevo. Text and Index*. Ed. Fodor, Pál. Budapest 2018.
- K. NÉMETH 2015a K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH 2015b K. NÉMETH András: *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár*. Kézirat, 2015.
- KÁRMÁN 2022 *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630*. Ed. Kármán, Gábor, with the contribution of Cevrioğlu, Mahmut Halef – Dorogi, Ilona – Fóti, Miklós – Glück, László – Marton, Gellért Ernő – F. Molnár, Mónika. Budapest–Szeged 2022.
- KUBINYI 2008 KUBINYI András: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről: a Szapolyaiak a magyar történelemben című, 2002. november 22-i és az Erdély története a 15–17. században című, 2001. november 30-i Miskolcon rendezett konferenciák előadásai*. Szerk. Bessenyei József. Miskolc 2008, 227–265. (Studia Miskolcinsia 5.)
- KURSAR 2013 KURSAR, Vjeran: Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity(ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th–18th Centuries) – Bir Osmanlı Eflaklı Olmak: Osmanlı Balkanlarının Batı Bölgelerinde Eflak Kimliği, Görevi ve Vaziyetine Dair (15.–18. Yüzyıllar). *OTAM (= Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University)* 34 (2013) 115–161.

- LUKOVIĆ 2015 LUKOVIĆ, Miloš: Zakon Vlahom (Ius Valachicum) in the Charters Issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns Regarding Vlachs in the Early Ottoman Tax Registers (Def- ters). *Balkanica Posnaniensia* 22/1 (2015) 29–46.
- M. ARADI 2016 M. ARADI Csilla: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egy- házszervezetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára*. Kaposvár 2016.
- MAGYAR 1974 MAGYAR Kálmán: *Az ötvöskónyi Báthori várkastély*. Kapos- vár 1974. (Somogyi Múzeumok Füzetei 18.)
- MAKSAY 1969 MAKSAY Ferenc: István „koppányi püspök”. *TSz* XII/1–2 (1969) 129–130.
- McGOWAN 1983 McGOWAN, Bruce W.: *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defte- ri*. Ankara 1983.
- MILJKOVIĆ-BOJANIĆ 2004 MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, Ema: *Smederevski sandžak, 1476– 1560. Zemlja, naselja, stanovništvo*. Belgrade 2004.
- MOAČANIN 2019 MOAČANIN, Nenad: The Ottoman Conquest and Establish- ment in Croatia and Slavonia. In: *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnifi- cent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Ed. Fodor, Pál. Budapest 2019.
- MOLNÁR 2003 MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bu- dapest 2003. (METEM Könyvek 44.)
- PÁLFFY 1996 PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története. *TSz* 96/2–3 (1996) 163–217.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY Géza: *A császárváros védelmében. A győri kapitány- ság története 1526–1598*. Győr 1999.
- PAPP 2019 PAPP Adrienn: *Török fürdők régészeti emlékei Magyarorszá- gon*. Budapest 2019. (Hereditas Archaeologica Hungariae 2.)
- PAPP 2002 PAPP Sándor: Egy dél-dunántúli török palánk: Berkigát. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 129– 135. (OpusculaHung III.)
- SCHMITT 2021 *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von 1300 bis 1800*. Hrsg. Schmitt, Oliver Jens. Berlin–Boston 2021. (Handbuch zur Geschichte Südeuropas von 1300 bis 1800 2.)
- SINKOVICS 1968 *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526–1790*. Szerk. Sinko- vics István. Budapest 1968.
- SUDÁR 2014 SUDÁR Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarorszá- gon*. Budapest 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)
- SUDÁR 2020 SUDÁR Balázs: A mohácsi náhije és települései a 16–17. szá- zadban. In: *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kuta- tásának legújabb eredményei. Tanulmánykötet Szűcs József tisz- teletére*. Szerk. Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila. Budapest 2020, 13–32. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensa 17.)

- SZ. SIMON 2014 SZ. SIMON Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
- SZ. SIMON 2022a SZ. SIMON Éva: A hódoltatás stratégiája, avagy az Oszmán Birodalom magyarországi határainak vizsgálata az adóösszeírások adatainak tükrében. In: *Élet a török hódoltságban 1. Válogatás az Élet a török hódoltságban című konferenciasorozat előadásaiból (2013–2019)*. Szerk. Sudár Balázs. Pécs 2022, 114–127.
- SZ. SIMON 2022b SZ. SIMON Éva: A koppányi szandzsák 16. századi területének kistérségi vizsgálata az adóterhek és a népesedés relációjában. *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2022*, 53–84.
- SZ. SIMON et al. é. n. SZ. SIMON Éva – HEGYI Klára – DEMETER Gábor – FÓTI Miklós – DOROGI Ilona – SUDÁR Balázs – KOLLÁNYI László – KOLLÁNYI Péter: *Virtuális atlasz a 16. századi oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodás tanulmányozásához I–II*. <http://mnl.gov.hu/mnl/ol/terkepek> (Letöltés: 2023. 11. 10.)
- SZABADOS 2017 SZABADOS Ákos: A fonyódi alsóvár. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület folyóirata* 20 (2017) 63–98.
- SZAKÁLY 1969 SZAKÁLY Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). *Tanulmányok Tolna megye történetéből II* (1969) 5–85.
- SZAKÁLY 1981 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest 1981.
- SZATLÓCZKI 2022 SZATLÓCZKI Gábor: *Csurgó vára és városa a török időkben*. Csurgó 2022.
- SZILÁGYI 1999 SZILÁGYI Mihály: A grábóci szerb ortodox kolostor története. *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 7 (1999) 5–53.
- TAKÁTS – ECKHART – SZEKFŰ 1915 *A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589*. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Budapest 1915.
- VASS 1972 VASS Előd: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 3 (1972) 57–89.
- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét 2008.

FORRÁSOK

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

BOA DFE RZ.d

Timar–Zeamet Ruznamçe Defterleri

BOA MAD

Maliyeden Müdevver

BOA MD

Mühimme Defteri

BOA TT.d

Tapu–Tahrir Defterleri

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

E 156

Urbaria et Conscriptiones

E 158

Kamarai Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Conscriptio-
nes Portarum

P 1314

Batthyány család levéltára, Missiles

Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB)

ÖNB Mxt

Codices Mixti

RÖVIDÍTÉSEK

OpusculaHung

OpusculaHungarica, Budapest

TSz

Történelmi Szemle, Budapest

The Integration of Balkan Ethnic Elements in Ottoman Hungary: Vlachs in the Sanjaks of Szeged and Koppány in the 16th Century

In our study, we present two different forms of the appearance of a population consisting of Vlachs and people with a Vlach background and their management by the Ottoman administration in the territory of a sanjak (Koppány) lying closer to the border, and in a province (Szeged) that became the inner area of the Ottoman Empire. In the case of the latter, we examine the presence of the Haymanegan, a little-known, semi-nomadic herding population in the defters. Through the examples of settlements and migration routes, we demonstrate how the Ottoman administration used this part of the population – which was missing from the defters and was, therefore, invisible to previous research – in the resettlement of southern areas that had suffered a significant loss of the Hungarian population. We investigate the potential Vlach background of the Haymanegan. Additionally, based on narrative sources, we point out that the population of Bácska (Bačka in Serbian) was predominantly of Vlach origin during the Ottoman occupation.

In our other sample area, in the Sanjak of Koppány, on the other hand, the Balkan population partly settled in areas inhabited by Hungarians, and partly occupied abandoned places. In both cases, they were listed in separate defters in the manner known from the Northern Balkans, maintaining their Vlach legal status and military peasant organisation. Our research aims to demonstrate how, where, and why the South Slavic population registered from 1570 arrived in the region, and whether there was any connection between the duties performed by the earlier military peasant organisations and the immigrating Vlachs, as well as the Haymanegan population that also emerged in the Sanjak of Koppány after 1580. Through the examples of some settlements and their landowners, we present the characteristics of the Ottoman settlement policy that have been revealed so far and the role of the Vlachs in the Ottoman defence system.

Integracija balkanskog stanovništva pod turskim jarmom: Vlasi u Segedinskom i Kopanjskom sandžaku u 16. veku

U našoj studiji predstavljamo pojavu vlašskog stanovništva kao i stanovništva vlašskog porekla i primjećujemo da se turska uprava na različite načine ophodila prema njima na području sandžaka koji je bliže pograničnom regionu (kopanjski), i u sandžaku koji se našao u jezgu teritorije Osmanskog carstva (segedinski). U slučaju ovog drugog, ispitujeemo prisustvo malo poznate, polunomadске, stočarske populacije, Hajmana, u defterskim knjigama. Na osnovu primera naseljavanja i migracionih puteva pokazujemo kako je osmanska uprava koristila ovaj element populacije, koji nije bio naveden u defterskim popisima i samim tim ostao nevidljiv za dosadašnja istraživanja, u ponovnom naseljavanju južnih oblasti koje su pretrpele značajni gubitak mađarskog stanovništva. Navodimo mogućnost vlašskog porekla Hajmana, a na osnovu narativnih izvora ističemo da se stanovništvo Bačke pod turskom vlašću može smatrati pretežno vlaškim.

S druge strane, na našem drugom lokalitetu u Kopanjskom sandžaku, balkanski sloj se delom naselio uz mađarsko stanovništvo, a delom zauzeo pusta mesta. U oba slučaja oni su popisani u zasebnim defterima na način poznat sa severa Balkana, zadržavajući svoj vlaški pravni status i vojno-seljačku organizaciju. U toku našeg istraživanja pokušavamo da saznamo u kojim talasima, odakle i zašto je došlo južnoslovensko stanovništvo popisano počev od 1570. godine i da li je postojala veza između vojno-seljačkih organizacija koje su ovde ranije delovale i zadataka doseljenih Vlaha, kao i Hajmana koji se pojavljuju od 1580. u Kopanjskom sandžaku. Kroz primere pojedinih naselja i njihovih vlastelina prikazujemo do sada otkrivena obeležja osmanske politike naseljavanja i ulogu Vlaha u osmanskom odbrambenom sistemu.

